

NEXUS INSTITUUT

Nexus-conferentie 2021

The Revolution of Hope

The Starfjite door Tarkovski, 1986

Zaterdag 20 november | 10.00 — 16.00 uur
Nationale Opera & Ballet, Amsterdam

Svetlana Tichanovskaja — Giuseppe Conte — senator Jeff Flake
Nobelprijswinnaar Wole Soyinka — barones Minouche Shafik
Patti Smith — Mary L. Trump — Kehinde Andrews
Patrick J. Deneen — Charis Vlavianos — Antonio Spadaro S.J.
Colombe Cahen-Salvador — Anand Patwardhan
Nadia Harhash — Robert Cooper — Leon Wieseltier

MUZIEK DOOR PATTI SMITH & LENNY KAYE

Programma Nexus-conferentie

Zaterdag 20 november 2020

Nationale Opera & Ballet, Amsterdam

- 10.00 uur Welkom *Rob Riemen*
- 10.10 uur I. REVOLUTION! THE POLITICAL CRISES OF OUR TIME
Rondetafelgesprek met *Svetlana Tichanovskaja, Giuseppe Conte, Minouche Shafik, Wole Soyinka, Mary Trump, Kehinde Andrews, Patrick Deneen* en *Charis Vlavianos*, moderator *Rob Riemen*
- 12.15 uur Presentatie jubileumuitgave *Nexus 88*
- 12.25 uur Lunch, aangeboden door het Nexus Instituut
- 13.15 uur II. HOPE REGAINED. A NEW WORLD
Rondetafelgesprek met *Jeff Flake, Patti Smith, Antonio Spadaro, Colombe Cahen-Salvador, Anand Patwardhan, Nadia Harhash, Robert Cooper* en *Leon Wieseltier*, moderator *Rob Riemen*
- 15.40 uur *Songs of Hope. Patti Smith & Lenny Kaye*
- 16.00 uur Signeersessie en receptie

De voertaal van de conferentie is Engels.

Houd onze nieuwsbrief en website in de gaten voor informatie over de live-stream. Wijzigingen in het programma voorbehouden. Kijk voor de algemene voorwaarden en voor actuele informatie over de conferentie en de sprekers op www.nexus-instituut.nl.

De conferentie is alleen te bezoeken met een vaccinatiebewijs of negatieve coronatest.

Nexus-conferentie 2021

The Revolution of Hope

REVOLUTION! THE POLITICAL CRISES OF OUR TIME

I

‘Oui, c’était une belle journée’, was de laatste gedachte van de koning van Frankrijk voordat hij op dinsdagavond 14 juli 1789 in slaap valt om het rijk der dromen te betreden. Ja, het was een mooie dag geweest. In bed, al slui-merend door de drukkende warmte van de zwoele zomernacht, en vermoeid door de jacht en het copieuze diner met net iets te veel van die heerlijke bourgognewijn, overdenkt de vorst de indrukken van de voorbije dag. Door de regenbui die ochtend was de jacht voor hem geen succes geweest. In zijn dagboek noteerde hij dan ook slechts één woord: ‘*Rien*’, want niets gevangen. Het verpozen in zijn omvangrijke bibliotheek met achtduizend boeken was zoals altijd aangenaam en met veel genoegen had hij zich weer eens verdiept in de geschiedkunde en de astronomie. Toch had hij het meeste plezier beleefd aan het diner, en wel in het bijzonder aan het muzikale intermezzo waar zijn mooie Marie-Antoinette aan had deelgenomen door zelf achter het klavecimbel plaats te nemen. Suites van François Couperin. Prachtig! Al toen hij er nog als kind bij de soirées van zijn vader naar luisterde, werd hij betoverd door de melancholieke klank van de viola da gamba. Vandaag, met het eten en de voortreffelijke wijn was de muziek een welkome afleiding van alle staatszorgen. En luisterend naar de muziek, voelde hij zich ook trots dat dankzij zijn muzen minnende echtgenote Versailles, dit prachtige paleis, haar faam als muzikaal hart van Europa blijft waarmaken.

‘*C’est charmant! Très charmant*’, had hij halverwege het concert spontaan uitgeroepen, terwijl hij met één wenk liet weten meer wijn te willen, en tegelijk een andere lakei had weggewuifd die een of andere boodschap had over La Bastille.

‘Geen idee waarom die kerel mij daar nu mee wilde lastig vallen. La Bastille, die kolos, dat lelijke fort met wat *racaille* dat daar opgesloten zit. Wat er ook is, niet nu! Niet tijdens een mooie zomeravond als ik zit te genieten van een gezellig diner en lieflijke muziek. Morgen is er weer een dag en daar wil ik nu niet aan denken.’

De vorst, moe maar voldaan, had alle reden om wat voor hem een mooie dag was geweest en de nachtrust die hem wachtte, niet te laten vergallen door de gedachten aan de steeds groter wordende stapel staatszorgen die er op zijn koninklijke bureau werd gedeponereerd. Want al was hij, Louis Auguste, op zijn negentiende gekroond tot Louis XVI, Roi de France et Navarre, soeverein vorst bij de gratie Gods, en daarmee door God begenadigd met alle macht, al gauw had hij geconstateerd dat er een kloof kan bestaan tussen macht hebben en macht uitoefenen, regeren...

Als een rechtgeearde zoon van de achttiende eeuw, onderwezen en belezen, was hij voornemens om als vorst ook tal van sociale hervormingen door te voeren: 'We schaffen de slavernij af! We schaffen de doodstraf af! Katholiek Frankrijk zal tolerant zijn voor protestanten en joden! Grootgrondbezitters, adel en Kerk gaan ook belasting betalen!' In de afgelopen vijftien jaren is van dit alles niet veel terecht gekomen. Adel en geestelijkheid wilden geen veranderingen. Fijntjes had men hem erop gewezen dat indien hij de tradities, waar zij als hogere en geestelijke stand hun privileges aan ontlenden, ongedaan zou maken, dat voor hem, de vorst, hoogste vertegenwoordiger van ons ancien régime, ook allerlei veranderingen met zich mee zou brengen die *sa Majesté et Dieu certainement aussi* niet zouden willen!

Gelukkig was de vorst wel met zijn keuze om die Amerikaanse revolutionairen te steunen in hun strijd voor onafhankelijkheid van de Engelsen. Hoe kleiner de wereldmacht van de Engelsen, des te groter die van de Fransen. Zijn ultieme triomf was dat de Engelsen in 1783 in Parijs het verdrag kwamen ondertekenen om de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten van Amerika te erkennen. Alleen... de schatkist was nu wel leeg. De steun aan die George Washington en zijn mannen heeft Frankrijk letterlijk goud gekost. En diep teleurgesteld is Louis XVI in de man aan wie hij de staatsfinanciën had toevertrouwd, monsieur Jacques Necker, een voormalige bankier uit Genève. Necker heeft zich populair gemaakt door het volk te vertellen dat de steun aan de Amerikaanse revolutionairen niet betekende dat de belastingen nog hoger worden. Monsieur had bedacht dat hij wel leningen zou afsluiten. Wat hij niet vertelde, was dat die leningen zouden worden afgelost door de verkoop van de graanvoorraad. Slim bedacht. Alleen is de graanoogst door de gortdroge zomer en strenge winter volledig mislukt, is de graanvoorraad verkocht en lijdt het hele volk onder een alles verwoestende hongersnood, want het schaarse brood is onbetaalbaar geworden. Necker was ook degene die, om aan de leningen te komen, met zijn *compte rendu* iedereen inzicht besloot te geven in de staatshuishouding, waaronder alle kosten voor Versailles, de garderobe met duizend elegante jurken van Marie-Antoinette en de kosten van haar muzikale soirées...

'Il est fou! Un idiot! Dat is hij! Nu denkt het volk dat zij honger lijden omdat wij van schoonheid houden. Onzin natuurlijk. Alsof wij verantwoordelijk zijn voor het mislukken van een graanoogst. En nu had die vervelende Jacques

Necker ook nog eens bedacht dat na honderd zoveel jaar ik de Staten-Generaal weer bij elkaar moest laten komen, en naast de adel en de geestelijkheid ook het gewone volk een stem zou moeten geven in onze staatszaken. Volgens hem zou ik, met steun van het volk, gemakkelijker belastingen bij de adel en Kerk kunnen afdwingen. Ook slim bedacht. Alleen wil het volk, omdat zij met vele miljoenen zijn en de adel en de geestelijkheid hooguit met één miljoen, nu een veel grotere stem in de Staten-Generaal. Maar Frankrijk is Amerika niet! Wij zijn geen democratie. Necker heb ik nu teruggestuurd naar Genève en soldaten zijn gelegerd bij Parijs om indien nodig de rust te herstellen. Maar ik wil niet dat mijn volk honger heeft. Ik wil dat zij gelukkig zijn en dat zij van mij houden: *Moi, Louis Auguste, Roi de France et Navarre, Prince souverain par la grâce de Dieu!*

Aan dit alles wilde de vorst echter niet denken voordat hij op 14 juli 1789 in slaap zou vallen. Het was een mooie dag geweest...

Helaas, nog geen uur heeft hij kunnen slapen of hij wordt onverwacht uit zijn droomwereld gewekt door de grootmeester van het hof, François de La Rochefoucauld duc de Liancourt. Ofschoon deze hertog vooral de idealen van Voltaire en Diderot aanhangt, en hij als groot supporter van de Amerikaanse Revolutie in 1783 met zijn vriend Benjamin Franklin de Amerikaanse grondwet in het Frans heeft vertaald, is hij ook zijn koning toegedaan. Hij is zich bewust van het feit dat voor de pas vijfendertigjarige vorst de afstand Versailles — Parijs hemelsbreed geen 35 kilometer is, maar even ver als die van de zon tot de aarde. Macht, roem en liefde voor geld maken nu eenmaal altijd blind voor de werkelijkheid en Majesteit bezit alle drie in overmaat. De edelman beseft echter ook dat nu het moment gekomen is om zijn vorst de werkelijkheid onder ogen te laten zien, al is het maar opdat hij zal begrijpen dat alle gebeurtenissen in zijn land onvermijdelijk gevolgen zullen hebben voor zijn koningschap.

François de La Rochefoucauld wekt Louis xvi en begint geduldig uit te leggen dat én uit woede om de onbetaalbaarheid van het brood, én uit boosheid om het ontslag van de populaire Necker, én uit vrees dat de soldaten van de koning de stad zullen belegeren, het volk om zich te verdedigen, eerst wapens is gaan plunderen bij de oorlogsveteranen in het Hôtel des Invalides in de stad, en vervolgens La Bastille zijn gaan bestormen om alle kanonnen van het fort buit te maken.

— ‘Sire, er zijn doden gevallen. Wellicht wel honderd. En de gouverneur van La Bastille is gedood. Ze hebben hem onthoofd.’

— De koning, nog half slapend, niet begrijpende wat er allemaal gebeurt: ‘*Mais quoi? C’est donc une révolte?*’

— ‘Sire, *c’est une révolution.*’

Parijs, Frankrijk, de hele wereld, zo wist deze wijze man, was nu niet de getuige van een opstand, maar van een revolutie, het begin van een nieuw tijdperk in de geschiedenis!

11

Maar was de revolutie die op 14 juli 1789 met de bestorming van de Bastille begint wel het keerpunt naar een nieuw tijdperk?

Als deze revolutie met haar idealen van vrijheid, rechtvaardigheid, respect voor de menselijke waardigheid van elk individu en met haar ideaal van een verbroedering van alle mensen omdat vanaf nu Recht en Rede de mensheid zullen regeren zo'n keerpunt is, waarom is dit tijdperk dan al na drie jaar het toneel geworden van het angstaanjagende bloedige spektakel van de Grote Terreur, waarin duizenden mannen, vrouwen en zelfs kinderen onthoofd worden. Dit enkel en alleen omdat zij als lid van de adel, de Kerk, of als onwelgevallige kritische geest 'vijanden van het volk' zouden zijn? En hoe kan er een nieuw tijdperk zijn aangebroken als hetzelfde Franse volk dat in 1789 nog in opstand komt tegen de rechtvaardigheid en vrijheid ontkennende feodale machten, tien jaren later een Napoleon Bonaparte, een militair despoot die zichzelf tot keizer troont, bejubelt en adoreert? En wanneer de despoot met zijn machtshonger in 1815 eindelijk wordt verslagen en verbannen, waarom is het dan niet de idealistische geest van de Franse Revolutie maar zijn het de oude machten, adel en Kerk, die in Europa, ook in Frankrijk, gaan regeren? En dit keer, onder het mom van 'herstel van de sociale orde' en uit vrees voor nog meer revoluties en terreur, overal een politieel apparaat activeren dat elke vorm van kritiek op de heersende machten tot zwijgen moet brengen?

Het zijn vragen die Jules Michelet welhaast permanent kwellen. Sinds 1838, hij is dan veertig jaar, bekleedt hij de leerstoel Geschiedenis en Ethiek aan het prestigieuze Collège de France in Parijs, de intellectuele Parnassus van Europa. Als historicus voelt hij zich verplicht om een antwoord op deze prangende vragen te vinden. Doch niet alleen beroepsmatig, ook voor hemzelf is het vinden van een antwoord welhaast van levensbelang, omdat het raakt aan alles waarin hij wil geloven en wie hij wil zijn.

Michelet groeit op als kind van het 'gewone volk'. Zijn moeder sterft als hij zestien is, zijn vader die eerst drukker en vervolgens conciërge is, kent zijn leven lang financiële zorgen. Ondanks dat doet de oude man, zelf een autodidact, er alles aan om zijn enig kind te stimuleren zichzelf zo goed mogelijk intellectueel te ontwikkelen. Hij bemoedigt Jules om zo veel mogelijk te lezen, zijn kennis te verrijken en met zijn eigen passie voor de filosofen van de achttiende eeuw en hun politieke en sociale idealen, ontsteekt hij diezelfde passie bij zijn zoon. Zo is Jules Michelet niet alleen hoogleraar in de geschiedkunde en de ethiek, maar is hij ook een vurig republikein, antiklerikaal, diep overtuigd dat 'Recht en Rede' de mensheid

zal verbroederen, en dat juist voor het Franse volk in de geschiedenis een bijzondere rol is weggelegd om dit visioen werkelijkheid te laten worden.

De band tussen vader en zoon blijft hecht. Zodra Jules trouwt, neemt hij zijn vader bij zich in huis, opdat de oude man zich niet meer hoeft te bekommeren om onbetaalde rekeningen. Wanneer zijn vader in 1846 sterft, en de repressie van Staat en Kerk voor hem ondraaglijk worden, is er één vraag die hem elke ochtend in de spiegel aanstaart: wat kan hij, professor Jules Michelet, nu doen om de idealen van zijn vader, de idealen van de Franse Revolutie niet verloren te laten gaan?

Het antwoord vindt Michelet in het werk van Giambattista Vico, een dan nog volstrekt onbekende Italiaanse polyhistor en humanistisch pedagoog die een eeuw eerder aan de universiteit van Napels doceerde en (mede door Jules Michelet) beroemd zou worden met zijn boek *Scienza nuova*.

Het werk van Vico leert hem enerzijds dat, in tegenstelling tot het optimistische vooruitgangsgeloof van de hem dierbare filosofen als Voltaire en Condorcet, de geschiedenis wel degelijk een nimmer aflatende opeenvolging is van *corsi e ricorsi*, opkomst en verval. Anderzijds, en voor Michelet nog belangrijker, opent Vico voor hem de ogen dat ook een andere Franse filosoof, René Descartes, zich vergist als hij meent dat kennis van de waarheid het exclusieve domein van het natuurwetenschappelijke paradigma is. In zijn werk over de nieuwe wetenschap toont Vico aan dat als het gaat om de lotgevallen van de mensheid, deze waarheid alleen achterhaald en begrepen kan worden door kennis van alle feiten, ideeën, verhalen, kunsten, klassieken, ervaringen. En dat verhaal, dat grote en ware verhaal vertellen, dat is de opdracht voor een historicus!

Het schrijven van *Histoire de la Révolution française*, een zevendelig werk waar hij zeven jaren aan zal werken, is voor Jules Michelet de vervulling van een levensopdracht. *J'ai vécu pour vous raconter!* Ik heb geleefd om het u te vertellen', houdt hij zijn lezers voor. Want door de ware geschiedenis van de Franse Revolutie te vertellen — en Michelet, als een ware zoon van de muze Clio, kan zich scharen in de traditie van die zeldzame geleerden die weten wat schrijven is — wil hij met dit epos de vlam van de Revolutie, haar ware geest, weer doen branden in de ziel van het Franse volk opdat zo de idealen van 1789 weer een renaissance kennen. Ook dit weet deze historicus zeker: niet door wetten, door geen macht, maar enkel en alleen door *éducation*, door kennis van de geschiedenis, filosofie, kunsten en het kennen van de waarheid, zal de mensheid zich geïnspireerd weten om als *citoyens* zich met elkaar te verbroederen en het gezag van Recht en Rede te aanvaarden.

111

Wanneer we bedenken dat een politieke revolutie de aard heeft van vulkanische uitbarstingen, met alle kracht en geweld die daarmee gepaard gaan, dan zal het onmiddellijk duidelijk zijn dat in de zomer van 1789 het onbetaalbare

brood, het ontslag van de bij het volk populaire minister van financiën Jacques Necker, de vrees voor het beleg door soldaten van de koning, weliswaar de aanleiding waren om op 14 juli een revolutie te ontketenen, maar niet de oorzaken, die Michelet allemaal wil nagaan.

Op de eerste plaats is daar het feit dat in een door de Katholieke Kerk gedomineerde maatschappij, de bestaande sociale orde als een door God gewild gegeven is. Dat er daarom een gewoonterecht bestaat waarin de adel en de geestelijkheid de grond bezitten, maar het volk die grond moet bewerken. De feodale machten rijk mogen zijn en geen belasting hoeven te betalen, het volk daarentegen wel belasting moet betalen en zo arm zal blijven. De aristocraten alle privileges hebben en het volk hen slechts mag dienen. De koning kan zeggen: '*La justice est à moi*, ik ben het recht en de rechtspraak.' Daarmee bedoelt hij niets anders, aldus Michelet, 'erfrecht, privileges, corruptie, en niemand kan over mij oordelen want bij de gratie Gods, ik ben het recht'.

Ofschoon Michelet zich niet lang na het overlijden van zijn moeder, als hij achttien is, laat dopen in de Rooms-Katholieke Kerk (tot verdriet van zijn vader) is hij later in zijn leven ongemeen kritisch op het handelen van de klerikale wereld. Hij verwijt hun het volk in elk opzicht in de steek te hebben gelaten. Net als in het duistere tijdperk van de Middeleeuwen, toen de Inquisitie het denken zelf wilde doden, wil de clerus nog steeds het volk zo dom mogelijk houden in plaats van hun aan te moedigen om zelf te denken. Volgens Michelet zijn de katholieke geestelijken meer bezig met politiek om als grootgrondbezitters hun eigen belangen veilig te stellen, dan met het omzien naar de noden van het volk. Zijn diepste weerzin betreft het feit dat de Kerk maar blijft verkondigen dat door de *erfzonde* (een idee dat Michelet fel afwijst) de belofte van *broederschap* alleen mogelijk is door het geloof in Jezus Christus, in plaats van zelf te handelen naar de geest van de Revolutie: de liefde van mens tot mens, door een wederzijds verlangen naar rechtvaardigheid en vrijheid.

Al deze kritiek betekent niet dat Michelet zich nu ook schaart onder de intellectuelen die het Christendom volledig afwijzen, daarvoor zijn de overeenkomsten tussen die van het Evangelie en de Revolutie te groot. Hij laat er echter geen misverstand over bestaan dat het Christendom zich zal moeten vernieuwen, weer trouw zal moeten zijn aan haar oorspronkelijke idealen door zich te ontworstelen aan de greep van haar eigen clerus. 'De wereld kan niet vooruit, niet ademen, niet leven zonder geloof, maar dat geloof kan nooit gefundeerd zijn in een leugen', zo stelt hij vast.

Naast de woede over de armoede, onvrijheid, onrecht en opgelegde onmondigheid, als het zaad van de Revolutie, wijst Michelet ook op de bijzondere rol die de *hommes de lettres*, de intellectuelen, spelen in de Franse Revolutie. Het zijn de Franse filosofen van de achttiende eeuw die het volk (en hemzelf!) hebben geleerd dat de staat niet geregeerd moet worden door

religieuze tradities en de daarbij horende voorrechten van de Kerk, koning en aristocraten, maar door elementaire ideeën, voor iedereen toegankelijk die zich laat leiden door de Rede en het natuurrecht. Dat zijn de *droits de l'homme et du citoyen*, de rechten van mens en burger, zoals vrijheid en gelijke rechten voor ieder individu, maar ook dat de soevereiniteit als het fundament van het recht niet bij God maar bij het volk rust. Michelet is ervan overtuigd dat de koning en de aristocratie zich wel een revolte maar geen revolutie konden voorstellen omdat zij zelf elk openbaar publiek debat onmogelijk maakten en zo doof waren voor het vulkanische gerommel van de groeiende invloed van nieuwe politieke ideeën onder het volk.

De ware helden van de Revolutie zijn voor Michelet echter niet de intellectuelen met hun revolutionaire politieke ideeën, noch de personen die in de Revolutiejaren in woord of geschrift op de voorgrond treden, nee, de ware held en handelende macht is het soevereine Franse volk! Met Rousseau deelt Michelet de overtuiging dat mensen van nature goed zijn en dat de verbroedering van de mensheid in het verschiet ligt zodra de mensen eindelijk vrij zijn en zich laten leiden door het enige betekenisvolle morele gebod: *Soyez bons!* Wees goed.

Zolang het *instinct van het volk* — iets waar Michelet een mystieke kracht aan toekent — niet wordt aangetast door leugens, angst, haat en manipulatie, maar haar moreel kompas verder wordt gevoed en onderwezen door vrijheid, waarheid en een cultuur die de beste gevoelens in de menselijke ziel cultiveren, dan zal de droom van een nieuw tijdperk waarin een vrije en rechtvaardige mensheid zich zal verbroederen, weldra realiteit zijn. Michelet laat er geen misverstand over bestaan dat als het zover is, dat in hoge mate aan vrouwen te danken zal zijn. Keer op keer benadrukt hij dat het de vrouwen zijn die het meest daadkrachtig zijn. Zoals toen op 6 oktober 1789 het de vrouwen waren die naar Versailles togen om aldaar Louis xvi en Marie-Antoinette gevangen te nemen en naar Parijs te brengen. En welhaast lyrisch is hij in zijn bewondering voor vrouwen als madame Condorcet en madame Roland, beiden voor hem subliem voorbeeld van al die vrouwen die gepassioneerd de vlam van de vrijheid brandend blijven houden als een licht voor de toekomst.

Maar wanneer Michelet bij het vallen van de avond in zijn studeerkamer achter zijn bureau plaatsneemt om bij het licht van twee kaarsen met zijn ganzenvaar deze geschiedenis voor ons te verhalen, is zestig jaren na 1789 dat nieuwe tijdperk verder weg dan ooit. Daarom wil hij zo goed mogelijk analyseren wat de negatieve krachten waren én zijn, die een hoopvolle toekomst niet meer dan een utopie laten zijn.

Eén van die negatieve krachten is een nieuw fenomeen dat zich in de wereld manifesteert: '*La grande machine moderne, la Presse.*' Hij stelt vast dat vanaf het moment dat de Bastille werd bestormd, er geen enkele interesse meer is voor wetenschap, literatuur en contemplatie. Politiek gaat het leven

beheersen en daarmee gepaard is er een stortvloed aan kranten, bladen en pamfletten. In eerste instantie komt deze massale informatievoorziening de strijd voor de vrijheid ten goede, maar tot zijn grote schrik blijkt al gauw dat juist de pers een maatschappelijke kracht is die zich *tegen* de vrijheid keert. Het is, zo constateert hij, een machine die het hele leven versnelt door elke dag weer met iets nieuws te komen, '*sans laisser le temps de penser, d'examiner, de se reconnaître, elle fut au profit du mensonge...*, mensen hebben geen tijd meer om te lezen, te onderzoeken, zichzelf te oriënteren, dit alles ten gunste van de leugen die gemakkelijk ingang vindt bij steeds meer mensen'.

Een leugen die volgens Michelet een fatale invloed heeft op de politieke moraal in zijn land, is de mentaliteit van de Engelsen. Die omschrijft hij als een natie welke het idee koestert dat alles in het leven draait om *succes* en *geld*. De Engelsen, zo vervolgt hij, hebben zich laten benevelen door het denken van een Newton, alsof de wetten van de fysica de wereld regeren. Maar het *recht* is tegengesteld aan de *fysica*. De fysica zoekt altijd een evenwicht tussen krachten, echter de essentie van het recht is dat zij zich bekommert om de zwakkere, de kwetsbare, de onmachtige. Het recht is een *idee*, een geestelijk en moreel begrip dat zich juist verzet tegen de wetten van de natuur. Maar de Engelsen, aldus de Fransman, hebben daar geen weet van. Het enige waar de Engelsen belangstelling voor hebben is industrie, handel, al wat nuttig is om zich mee te verrijken...

De grootste vijand van de Revolutie, de meest verwoestende kracht, komt echter niet van buiten maar van binnen. Erger, zij komt uit het hart van de Revolutie zelf, en wel in de persoon van de radicalen: de puriteinen, de doctrinaire humorloze intellectuelen die de Grote Terreur hebben geïnitieerd en uitgeoefend. Het is deze terreur, dit onstopbare bloedbad, dat overal zoveel angst en haat heeft gezaaid, zodat uiteindelijk niemand nog enige waarde kan hechten aan wat blijkaar slechts slogans van de Revolutie waren.

Het wereldbeeld van de jacobijnen — de benaming die de sekte zichzelf gaf — is conform dat van alle puriteinen: zwart — wit. Kleuren bestaan niet. De ene klasse of groep is goed, de andere per definitie slecht, er is niets tussen. Alles dat niet goed is, moet vernietigd worden. Alleen zo kan de wereld zuiver zijn, alleen zo kan er broederschap zijn. In de introductie tot zijn *Histoire de la Révolution française* merkt Michelet al op dat dit niet kan en niet waar mag zijn: 'Er moet een broederschap van de liefde, niet die van de guillotine komen.' Het devies van de jacobijnen, '*la fraternité ou la mort*, broederschap of de dood', is volgens Michelet niets anders dan de broederschap van slaven, want alleen de vrijheid en geen dwang, de vrije keuze van mensen, dat kan de enige basis voor ware broederschap zijn.

De jacobijnen hebben hier echter geen boodschap aan. Hun revolutie is in feite niet geïnspireerd door het ideaal van broederschap, maar door de *apocalyps*: eerst moet de oude wereld helemaal verdwijnen, voordat er een nieuwe wereld kan worden gebouwd. Deze '*sombres figures apocalyptiques*' belijden en

beoefenen een politiek messianisme annex despotisme, waarin twijfel noch onzekerheid en compassie noch empathie kunnen bestaan. Schoonheid en erotiek kunnen zij ook niet accepteren, want voor een puritein is alles wat de zinnen streelt en verleidelijk is, een vorm van afgoderij.

Michelet concludeert dat door van de revolutie een religie te maken, de jacobijnen er in feite een politie van hebben gemaakt. Zij handhaven hun macht door angst en wantrouwen te zaaien, en door iedereen aan te sporen om verklikker te zijn en ‘maatschappelijk onzuivere elementen’ aan te geven — die vervolgens snel worden onthoofd. Hun rechtvaardiging voor de terreur: ‘*salut public*, het heil van het volk.’ Wat dat vermeende heil is, dat weten de doctrinaire geesten beter dan het volk zelf, simpele geesten in hun ogen. Maar, zo vraagt Michelet zich af, hoe kunnen deze moorddadige zuiveringsacties het *salut public* dienen, als elke vorm van rechtvaardigheid ontbreekt? De geschiedenis leert hem dat de guillotine nooit een volk kan redden als de rechtvaardigheid zelf ermee wordt gedood.

Naast alle morele weerzin is het fundamentele verwijt van Michelet dat de ideologie van de jacobijnen, de doctrine van ‘heil van het volk’ versus ‘vijand van het volk’, in het negatieve gefundeerd is: alles waar zij tegen zijn, willen ze vernietigen. Maar opnieuw de geschiedenis, deze leermeester van het leven, leert dat alleen wat positief is en hoop biedt, een vruchtbare bodem is om al wat goed is te laten bestaan. Het is voor Michelet dan ook geen toeval dat de radicalen vaak humorloze mensen zijn, want: ‘Wie in Frankrijk het lachen doodt, doodt ook de rest.’

IV

In maart 1847 arriveert met de trein in Parijs een heer uit Rusland. Zijn naam: Alexander Ivanovitsj Herzen. Hij is dan vijfendertig jaar en dit is het begin van een levenslange ballingschap. Naar Rusland kan en wil hij niet meer terug. Hij is een revolutionair en diep is zijn afkeer van het autocratische regime van tsaar Nicolaas I, en het verstokte geloof van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Beide machten hebben Rusland tot een slavenmaatschappij gemaakt waarbij de boeren het bezit zijn van de landeigenaar. In zijn vaderland staat Herzen bekend als de inspirator van een nieuwe beweging: het *populisme*. Met zijn populisme (de enige beweging deze naam waardig) streeft Herzen naar een reïlisering van een socialistische ideaal waarin alle boeren vrije, gelijkwaardige burgers zijn, en het dorp van de boerengemeenschap het prototype van een door broederschap gedragen samenleving.

Nadat hij zelf fysica en mathematica aan de universiteit van Moskou heeft gestudeerd, bestaat er bij hem geen twijfel over dat een oefening in de wetenschappelijke methode en het logische denken, bevrijdende krachten zijn om elk individu een onafhankelijke, zelfdenkende en kritische geest te laten zijn. En geïnspireerd door de Franse Revolutie wil hij ook geloven dat met het revolutionaire vuur al het sociale kwaad kan worden vernietigd, en

dat uit de as van die oude wereld spontaan een nieuwe, natuurlijke, harmonieuze en rechtvaardige samenleving zal verrijzen, welke geleid door verlichte revolutionairen, een welhaast volmaakte maatschappij zal zijn.

Een jaar na zijn aankomst in Parijs memoreert hij in een brief hoe verwachtingsvol hij arriveerde in: 'Parijs! De naam die zo diep verbonden is met de beste hoop van de hedendaagse mens.' Echter, al gauw moet hij in navolging van Michelet constateren dat er in Parijs inderdaad niet meer gelachen wordt. In diezelfde brief: 'Het zichtbare Parijs is een extreem voorbeeld van morele corruptie, geestelijke armoede, leegte en kleingeestigheid.'

Als er in 1848 in Parijs een nieuwe revolutie uitbreekt, dan kan hem dat ook niet verbazen. Maar ook deze revolutie is niet succesvol, en is definitief mislukt wanneer op 2 december 1851 President Louis Bonaparte via een staatsgreep zijn macht bestendigt en zich een jaar later als Napoleon III, in navolging van zijn oom, tot keizer laat tronen.

Herzen ziet het, ervaart het, en hij schrijft. Een paar jaren later publiceert hij deze reflecties over de lessen die de recente geschiedenis hem hebben geleerd in zijn boek *Van de andere oever*.

Daarin bekent hij: 'De tijd van de bedrieglijke grote verwachtingen is voorbij. [...] Ik zie de ondergang van het bestaande Europa als onvermijdelijk en vind dat voor niets van het bestaande een verlies; niet voor zijn oppervlakkige cultuur, niet voor zijn instellingen.' Kritisch beschouwt hij nu de generatie van 1789, de volgelingen van Rousseau, die zo naïef waren om te denken dat: 'als hun denkbeelden van broederschap niet verwezenlijkt werden, dit alleen maar kon komen door materiële belemmeringen. [...] Wat een geluk dat al deze enthousiastelingen allang begraven zijn. Anders hadden ze moeten zien dat hun zaak geen meter vooruit was gekomen, dat hun idealen droombeelden waren gebleven, dat het niet voldoende was geweest om de Bastille tot het laatste steentje af te breken om van gevangenen vrije mensen te maken.' Hij vervolgt met: 'De noodlottige dwalingen van alle revolutionairen bestaan hierin, dat zij, meegesleept door nobele liefde voor hun medemens, voor de vrijheid, brandend van ongeduld en verontwaardiging, aan het werk zijn gegaan om de mensen te bevrijden voordat zij zich zelf bevrijd hebben.' Daarbij komt, stelt Herzen bijna cynisch vast, dat de meeste mensen, burgers voorop, helemaal geen revolutie willen. Veranderingen zijn prima, indien geleidelijk, maar moeten stoppen zodra hun eigen bezit is veilig gesteld...

Het prototype van deze 'kleinburgerlijke bestaansorde' is voor Herzen Nederland. In zijn memoires *Feiten en gedachten* beschrijft hij Nederland als: 'Bekijk het land in het Westen dat het meest tot stilstand is gekomen, het land waar Europa grijs begint te worden — Holland. Waar vind je nu nog zijn grote staatslieden, waar zijn grote schilders, waar zijn koene zeevaarders? [...] Holland zal op zijn lachende dorpen in de drooggelegde polders wijzen, op zijn schoongeboende steden, zijn gladgestreken tuinen, op zijn comfort en vrijheid en dan zal het zeggen: "Mijn grote mannen hebben mij

die vrijheid bezorgd, mijn zeevaarders hebben mij die rijkdom nagelaten; mijn grote kunstschilders hebben mijn wanden en mijn kerken versierd, ik maak het best — wat willen jullie nog van me?”

v

In diezelfde tijd is er in Parijs een andere briljante geest die met grote belangstelling alle opeenvolgende politieke ontwikkelingen volgt om de consequenties ervan voor de maatschappij te doorzien.

In 1856 publiceert Alexis de Tocqueville zijn *L'Ancien Régime et la Revolution* waarin hij onder andere een belangrijk en paradoxaal gevolg aantoonde dat karakteristiek lijkt voor alle revoluties: zodra de revolutionairen zelf de macht in bezit krijgen, keren zij zich weldra tegen een nieuwe revolutie en worden zij de grootste antirevolutionairen.

Toen dankzij de Franse Revolutie de traditie en de met haar verbonden sociale orde van een feodale heerschappij verdween, ontstond er, zo legt Tocqueville uit, een geïndividualiseerde samenleving van mensen die zich met weinig meer verbonden voelen, en zich mede daardoor primair om hun particuliere belang bekommeren. ‘Geld’, zo vervolgt hij, ‘wordt *la marque principale*, het belangrijkste merkteken dat mensen onderling in klassen verdeelt. [...] Iedereen doet wanhopig en voortdurend moeite om zijn geld te behouden of na te jagen. De zucht om zich tegen elke prijs te verrijken, de lust om zaken te doen, de liefde voor de winst, het najagen van welvaart en materieel genot zijn de meest voortkomende hartstochten. [...] Al deze mensen huiveren bij het idee al van een revolutie.’

Een logisch gevolg, aldus Tocqueville, is dat in deze nieuwe kapitalistische maatschappij met haar door geld gedomineerde orde, er ook geen gemeenschappelijke universele waarden meer zijn. Waarden worden vervangen door belangen, en omdat ieder alleen naar zijn eigen belang kijkt, is er ook geen urgentie voor het algemeen welzijn. Alexander Herzen, die tot dezelfde conclusie kwam, heeft al laten zien hoe Nederland het perfecte voorbeeld is van een maatschappij, ooit een trotse en vrijheidminnende Republiek, die door haar ongekende welvaart is verworden tot een zelfvoldane, op zichzelf gerichte, kleingeestige monarchie.

Met de onontkoombare industrialisering in het kapitalistische Europa, worden de rijken steeds rijker, de armen steeds armer, en zijn er steeds meer intellectuelen die in het zicht van zoveel schrijnend sociaal onrecht, oproepen tot een nieuwe sociale revolutie. Maar de Franse Revolutie heeft Tocqueville nog iets geleerd. In zijn boek beschrijft hij hoe het Franse volk, mede door de desinteresse van aristocratie en geestelijkheid, in feite politiek werd opgevoed door schrijvers en intellectuelen. In het brandend verlangen van deze geletterden om een geheel nieuwe maatschappij te bouwen, hebben de filosofen de meest prachtige, maar volstrekt abstracte — want niet gehinderd door enige bestuurlijke ervaring of kennis van de praktijk — ideeën en theorieën bedacht.

Tocqueville, een van de weinige briljante intellectuelen met wel de nodige politieke ervaring: ‘Niets waarschuwde hen voor de hindernissen die bestaande feiten zouden kunnen betekenen, zelfs voor de meest wenselijke hervormingen; ze hadden geen flauw idee van de gevaren die altijd met de meest noodzakelijke revoluties gepaard gaan.’ Voor Tocqueville is deze voorliefde voor ‘algemene theorieën, exacte symmetrie van wetten, minachting voor bestaande feiten, het verlangen om de gehele grondwet in één keer te herschrijven volgens één enkel plan in plaats van op onderdelen te willen verbeteren’, een wat hij noemt ‘*effrayant spectacle*, een angstaanjagend schouwspel’, want: ‘wat een kwaliteit bij een schrijver is, kan bij een staatsman een slechte eigenschap zijn’.

Zo werd het zaad gezaaid voor de grote sociale revoluties die de twintigste eeuw, en tot nader order ook onze eigen tijd tekenen: de Russische Revolutie van Lenin, Trotski en Stalin; de Fascistische Revolutie van Mussolini, Hitler en Franco; de Culturele Revolutie van Mao; de Islamistische Revolutie van Ayatollah Khomeini. We mogen nooit vergeten dat het aanvankelijke succes van deze revoluties was ingegeven door de *hoop* die het talloze miljoenen mensen gaf op een betere wereld. De geschiedenis leerde anders.

VI

Als historicus werd Jules Michelet zich steeds meer bewust dat ‘juist omdat de toekomst altijd weer geneigd is het verleden te kopiëren, we ons er altijd bewust van moeten zijn dat *toute grande question est éternelle*, elke grote vraag is van alle tijden, maar elke tijd vraagt om haar eigen antwoord’.

Onze tijd kent niet veel minder plagen dan de aan ons voorafgaande tijdperken. Ook nu lijkt dat ideaal van de *fraternité* verder weg dan ooit. En met uitzondering van onze verwoesting van planeet aarde en de voortdurende dreiging van een nucleaire holocaust, zijn de plagen ook niet nieuw. Nog steeds zijn er pandemieën, oorlogen, hongersnoden en bittere armoede die eindeloos veel slachtoffers maken. Nog steeds bestaan er slavernij, racisme, en zijn er theocratische en autocratische regimes die geen enkele vorm van individuele vrijheid tolereren en hun volk meedogenloos onderdrukken. In rijke landen neemt de sociale en economische ongelijkheid alleen maar toe, en evenzo de onwetendheid, de geestelijke armoede, cynisme, nihilisme en wanhoop. Grote machten beoefenen nog steeds het recht van de sterkste en democratieën worden steeds vaker ondermijnd door antidemocratische krachten. Enzovoorts...

Het is hierom dat Arthur Schopenhauer droogjes opmerkt: ‘Waar anders dan in onze eigen wereld heeft Dante de stof opgedaan voor zijn hel?’ Een feit dat hem sterk in zijn overtuiging dat het het allerbeste is om niet geboren te worden.

Wij zijn echter wel geboren. De confrontatie met één of meer plagen die de wereld geselen is onvermijdelijk. Evenzo de roep om verandering,

verzet, opstand, revolutie. Tenzij we kiezen wat volgens de eeuwige pessimist Schopenhauer het een na beste is, namelijk zo gauw mogelijk sterven, zullen we, om te weten wat we het beste kunnen doen om ons te vrijwaren of te bevrijden van het hedendaagse kwaad, eerst een paar belangrijke vragen onder ogen moeten zien. En opdat we niet meteen ontmoedigd raken door de taken die ons wachten, dit het liefst met de attitude van Romain Rolland, welke de marxist Antonio Gramsci tot zijn levensmotto maakte: *‘Il faut allier le pessimisme de l’intelligence à l’optimisme de la volonté’*: ‘we moeten het pessimisme van het intellect gepaard laten gaan met het optimisme van de wil’.

VII

De eerste vraag is: Welke revolutionaire krachten zijn er nu gaande? Waarom en met welke gevolgen?

In één deel van de wereld zijn er de revolutionairen die onder leiding van een paar dappere individuen strijden voor hun democratische rechten. Waaraan ontlenuen zij de *moed* om zich te blijven verzetten ondanks het meedogenloze geweld van despotische autocraten als Poetin, Loekasjenko, Maduro, Erdogan, Assad, Xi Jinping, Sisi in Egypte, Mohammed bin Salman in Saudi-Arabië, *e tutti quanti*?

Als daar zoveel moed is, waarom is de vrije wereld vooral in de greep van machteloos makende angsten en depressies? En waar blijft de solidariteit, de echte betrokkenheid van de liberale democratische wereld? Waarom zijn we de vermaning vergeten die de zeventiende-eeuwse dichter John Donne zo schitterend verwoorde in één van zijn *Devotions upon Emergent Occasions*:

No man is an island entire of itself; every man is a piece of the continent, a part of the main [...] any man’s death diminishes me, because I am involved in mankind. And therefore never send to know for whom the bell tolls; it tolls for thee.

Een andere vraag. Zoals in de achttiende eeuw de sociale orde van het ancien régime in verval raakt en revolutionaire krachten opriep, zo is de sociale orde van de liberale democratie niet minder aan erosie onderhevig. President Biden betitelde de twee sociale revoluties die nu gaande zijn terecht als *uncivil wars*: enerzijds een nieuwe reactionaire revolutie met haar ‘*culture of despair*’ die terug wil naar een soort van neofeodaal tijdperk van voor de komst van de liberale democratie met gelijke rechten voor iedereen, en anderzijds een nieuwe culturele revolutie die in de traditie van de jacobijnen de wereld wil zuiveren (*cancelen* heet dat nu) van alles wat ongepast en onzuiver is.

Dat in de westerse samenleving dit nu de grote politieke revoluties zijn zal onder andere komen door het feit dat de regerende politieke klasse geen moreel gezag meer heeft; elites worden gewantrouwd; en de revolutionairen van de *uncivil wars* keren zich steeds krachtiger tegen het ideologische fundament van de westerse democratie: het liberalisme. De kritiek: het hedendaagse

liberalisme is utilitair, geestelijk leeg, en in feite gewelddadig omdat het vooral de belangen van de geprivilegieerde klasse dient. Een antirevolutionair als Vladimir Poetin merkt ook al smalend op dat het liberalisme obsoleet is geworden.

Waarom hebben zoveel mensen het vertrouwen in de liberale idealen van de Verlichting verloren? En wat is nu nog de toekomst van de liberale democratie? En als zij plaats moet maken voor een nieuwe sociale orde, op welke waarden zal die dan gebaseerd zijn?

Hoe kwetsbaar is de westerse democratie wel niet als de dagelijkse vloed aan feitenvrije propaganda, complottheorieën en soortgelijke antidemocratische krachten alleen maar aan populariteit winnen? Wat zegt dat over de kwaliteit van het onderwijs, de macht of machteloosheid van massamedia en de invloed van intellectuelen op het publieke debat? En hoe vrij is een volk dat onwetend is; niet kritisch kan denken; zich vooral laat leiden door zijn instincten van angst en begeerte; en blindelings leiders wil volgen die illusies verkopen? Hoeveel vertrouwen kunnen we nog hebben in de 'sovereiniteit van het volk'? En hoe geloofwaardig zijn de liberale democratieën als zij de rest van de wereld de maat blijven nemen of en in welke mate zij democratisch zijn...?

De echte soevereine, want absolute machten zijn tegenwoordig de geldheerschappij en de techno-democratie. Er is weinig dat zich daar niet aan hoeft te onderwerpen. Marxistische of anderszins linkse denkers hebben goede redenen om dit *totalitaire* machten te noemen. Maar toch bestaat deze heerschappij van geld en technologie omdat zij in zekere zin de vervulling zijn van de door de uiterst linkse jacobijnen opgestelde tweede *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* in 1793 met als eerste artikel: '*Le but de la société est le bonheur commun*, het *geluk*, het geluk van iedereen, dat is het doel van de maatschappij.'

Onmiskkenbaar zijn geld en technologie een bron van geluk. Dat geluk is echter én eendimensionaal én gaat gepaard met eindeloos veel sociaal kwaad: economische ongelijkheid, armoede, corruptie, een technocratie waarin de vrijheid en waardigheid van de mens verloren gaan.

Nu was Jules Michelet van mening dat je onmogelijk het oude kunt handhaven en tegelijk het nieuwe, betere kunt liefhebben. Hervormingen zijn zinloos, alleen revoluties kunnen absolute machten als een geldheerschappij en een technocratie omverwerpen... Alleen, dat is al meerdere keren in grote revoluties geprobeerd, en niet gelukt. Zelfs het communistische China is nu een wereldmacht van geld en technologie.

Wat zullen de consequenties zijn van de onstuitbare technologische revolutie onder leiding van een handvol onaantastbare *Tech Giants* zoals Facebook, Google, Amazon en Twitter? Herzen beschreef al aan de hand

van Nederland dat al wie geld en macht heeft, geen enkele behoefte heeft aan radicale veranderingen. Maar hoe verander je de wereld van de macht, omwille van meer rechtvaardigheid? Zoals bekend, inherent aan het bezit van macht, en al het verlangen naar macht, is de verleiding tot corruptie, als een even adequaat als gemakkelijk middel om machtig te blijven. Hoe bestrijd je corruptie? Want zowel Machiavelli als Spinoza wisten al dat het een vorm van zelfbedrog is te geloven dat je met nog meer regels, nog meer wetten, nog meer bureaucraten, corruptie zou kunnen bestrijden. En is er überhaupt een economisch systeem denkbaar dat wél voor alle mensen welvaart en welzijn brengt, maar niet, zoals het tegenwoordige *global capitalism*, de mensheid meer verdeelt dan verenigt?

Omdat radicale veranderingen nu eenmaal radicale middelen vereisen, vinden revoluties zelden plaats zonder strijd. Maar opnieuw, als de oude orde eenmaal omvergeworpen is, wat dan? Rosa Luxemburg, de socialistische revolutionair die in 1919 zo gruwelijk wordt vermoord door Duitse rechts-extremisten, uitte in 1904 fundamentele kritiek op Lenin in haar artikel *Organisationsfragen der russischen Sozialdemokratie* met de nuchtere vaststelling: 'Het negatieve, het afbreken, dat kan allemaal per decreet; het opbouwen, het positieve niet. Dat is een nieuw terrein. Daar wachten je duizend problemen.'

In 1946 publiceerde George Orwell een vernietigende kritiek op het dan invloedrijke boek van een Amerikaans filosoof: James Burnhams *The Managerial Revolution*. In zijn boek beweert Burnham dat in de toekomst, of we het nu leuk vinden of niet, de nieuwe managers en bureaucraten de wereld gaan regeren. En omdat dat nu eenmaal de realiteit is, kun je dat alleen maar accepteren. Volgens Orwell heeft de heer Burnham net iets te veel bewondering gekregen voor 'grote mannen' als Mussolini, Hitler en Stalin; maar bovenal verafschuwt Orwell het determinisme van deze Amerikaan, zijn 'predicting a continuation of the thing that is happening'. Orwell is hier allergisch voor. Het getuigt niet alleen van een slechte gewoonte en overdrijving maar: 'It is a mental disease, and its roots lie partly in cowardice, and partly in the worship of power, which is not fully separable from cowardice.' Burnham, zo vervolgt hij, droomt in feite van een nieuwe slavenmaatschappij, maar dat zal nooit zo blijven 'because slavery is no longer a stable basis for human society'. De conclusie van de Britse criticus is dat het werk van deze filosoof 'shows that damage is done to the sense of reality by the cultivation of what is called "realism"'.

Als het enerzijds onacceptabel is om een realiteit maar te accepteren zoals die is, en anderzijds sociale revoluties wel kunnen afbreken maar niet weten op te bouwen, hoe kan het maatschappelijke kwaad dan wel op een radicale wijze worden uitgebannen? Wat betekent dit voor onze economische en politieke orde met zijn instituties en gevestigde belangen?

De puritein is in zekere zin de meest ware revolutionair. Het doel is niets minder dan door radicaal handelen de wereld te zuiveren van al wat of al wie slecht, verkeerd, verleidelijk, zondig, ongelovig, kwaadaardig is. Intolerantie is een plicht. Vergeving en empathie lastig. Maar, als de ‘broederschap’ alleen kan bestaan uit de eigen gelederen van een uitverkoren religie, ras, klasse, stam of ideologie, hoe kan de immer *pluriforme mensheid* zich dan ooit verenigen?

Heeft Nietzsche dan toch gelijk als hij in zijn *Unzeitgemässe Betrachtungen* opmerkt:

‘Elke filosofie die gelooft dat het probleem van het bestaan door een politieke gebeurtenis verlegd of zelfs opgelost kan worden, is een scherts of een pseudo-filosofie. Er zijn wel vaker sinds de wereld bestaat, staten gegrondvest; dat is een oud verhaal. Hoe zou een politieke vernieuwing kunnen volstaan om de mensen eens en voor al in tevreden aardbewoners te veranderen?’

Maar als de politiek de wereld niet kan verlossen, of repareren, wat dan wel? Hoe dan ook, er zal altijd een sociaal-politieke orde zijn, dus naar welke zouden we moeten streven nu het huidige democratische model aan verval onderhevig is?

In tegenstelling tot Michelet, Herzen en Tocqueville, bezag de Ierse filosoof en politicus Edmund Burke de Franse Revolutie als een catastrofe van wereldformaat. In zijn in 1790 gepubliceerde *Reflections on the Revolution in France* bekritiseert hij in felle bewoordingen de vernietiging van de door generaties overgeleverde traditionele sociale orde, door democratische volksvertegenwoordigers die zijns inziens uitmunten in incompetentie, onwetendheid, onbezonnenheid en hebzucht. Dat betekent niet dat hij van mening is dat afkomst, namen of titels een garantie zijn voor goed bestuur: ‘No Sir. There is no qualification for government but virtue and wisdom, actual or presumptive.’ Deze twee kwaliteiten zijn van eminent belang want ‘zonder een diep inzicht in de menselijke natuur en menselijke behoeften in de dingen die moeten worden nagestreefd’ is ook goed bestuur van een land niet mogelijk. Deze conservatieve filosoof verwijt de Franse revolutionairen dat zij ‘geen enkel respect hebben voor de wijsheid van anderen, maar wel overlopen van vertrouwen in zichzelf. Zij menen al het oude enkel en alleen te mogen vernietigen omdat het oud is’. Maar, zo verzekert Burke, liberale politieke waarden zullen altijd aangevuld moeten worden met universele morele en geestelijke waarden als het fundament van een beschaafde samenleving. Zonder rechtvaardigheid verwordt elke maatschappij tot een dictatuur of verval tot anarchie. De menselijke ratio en wetenschap hebben geen weet van wat goed of kwaad, rechtvaardig of onrechtvaardig is. Voor Burke bestaat er geen twijfel dat kennis van deze waarden het domein zal blijven van religieuze openbaring, haar traditie en de zoekende menselijke geest.

Nu kan er niets tegen *virtue and wisdom* zijn, en bij de hedendaagse politieke klasse zijn beide kwaliteiten zeker zeldzaam. Maar is dat niet inherent aan een democratie waarbij het volk het liefst politieke leiders kiest waar zij zichzelf in kunnen herkennen? Want zijn die kwaliteiten niet sowieso in de gehele maatschappij een zeldzaamheid geworden omwille van meer democratie, meer gelijkheid — en een daarmee gepaard gaande weerzin tegen intellectuele elites? Anderzijds, de conservatieve politiek van een Edmund Burke is maar al te vaak een excuus voor het handhaven van een sociale status quo met al het daarin bestaande onrecht en onvrijheid. Dus wat is dan nog de betekenis van zijn verlangen naar deugd en wijsheid? Wanneer worden conservatisme en hoge cultuur een belemmering voor sociale vooruitgang, en wanneer is het gemis aan conservatisme en hoge cultuur een teken van geestelijke armoede?

Aan goede bedoelingen, mensen die oprecht en met veel inzet de wereld iets beter willen maken, aan ware filantropen en activisten in de meest diverse hoedanigheden is gelukkig in ons tijdperk geen gebrek. Echter, als een samenleving geen idee meer heeft van het gemeenschappelijke welzijn, haar *common good* omdat zij verscheurd wordt door de vele botsende particuliere belangen, materialisme en individualisme; als er geen geestelijke en morele waarden gecultiveerd worden voor een beschavingsideaal dat recht doet aan onze waardigheid en mensen zal verbroederen, dan zal geen van de lovenswaardige initiatieven dat zijn wat ze beogen te zijn: de hoeksteen waar een nieuwe wereld op gebouwd kan worden. Primair zijn dan de vragen: wat is nu nog de *common good*? Wat kan dat beschavingsideaal zijn? En moeten we het uitvinden of hervinden?

In 1916 wordt in Polen Ya'akov Leib Fleischer geboren. In 1934 emigreert hij met zijn familie naar Jeruzalem waar hij geschiedenis gaat studeren. In die tijd verandert hij zijn naam in Jacob Talmon. Na de Tweede Wereldoorlog gaat deze historicus op zoek naar *The Origins of Totalitarian Democracy* — wat ook de titel zal zijn van zijn lijvige, driedelige werk. Een politiek messianisme dat de hemel op aarde belooft en de mensheid verdeelt tussen zuiver en onzuiver; een apocalyptisch wereld van een revolutie welke in één keer een nieuwe wereld laat ontstaan; het fanatisme van het enig weten dat de waarheid in pacht meent te hebben; de verabsolutering van 'de wil van het volk' als de almacht waar iedereen aan moet gehoorzamen en waarom 'de vijand van het volk' uitgeschakeld moet worden... Het zijn allemaal kenmerken van het totalitarisme met een holocaust en goelag tot gevolg. De wortels ervan leidt Jacob Talmon terug tot de ideologie van de Verlichtingsfilosofen, Rousseau in het bijzonder, en de jacobijnen met hun aandeel in de Franse Revolutie. Echter op één cruciaal probleem kan hij het antwoord niet geven:

‘Het probleem van de mens. Is de mens een rationeel wezen, geboren tot harmonie? Zijn zijn zelfvernietigende impulsen, zijn asociale driften, zijn onverschilligheid en domheid, slechts overblijfselen van oude gebreken die genezen kunnen worden? Zijn de dwalingen van naties, de onmenselijkheid van de massa en de openlijke absurditeit van zoveel strijd, uitwassen die op een dag zullen verdwijnen om nooit meer te verschijnen? Of hoort dit alles bij de kern van ons wezen en zijn zij deel van de eeuwige situatie van de mensheid?’

In een korte beschouwing over een *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* noteert Immanuel Kant: ‘*Aus so krummem Holze, als woraus der Mensch gemacht ist, kann nichts ganz Gerades gezimmert werden.*’

Nee, uit dat kromme hout waar de mens van gemaakt is, daaruit valt niets dat recht is te timmeren. Volgens Kant is het evident dat alleen zij die lijden aan een schaamteloos gebrek aan zelfkennis en kennis van de geschiedenis met Rousseau kunnen blijven geloven dat de meeste mensen deugen. Hij zou de vraag die Jacob Talmon beschouwen als een retorische vraag. Kant gelooft dan ook niet dat een politieke of sociale revolutie de wereld echt tot een betere plaats om te leven zal maken, indien niet eerst er een *revolutie in het denken* plaats zal vinden. Een revolutie die antwoord moet geven op de drie grote vragen doe hij aan het slot van zijn *Kritik der reinen Vernunft* stelt:

- Wat kan ik weten?
- Wat moet ik doen?
- Waarop mag ik hopen?

I

De sleutel van La Bastille, symbool van de Franse Revolutie die op 14 juli 1789 met de bestorming van deze gehate gevangenis begon, wordt in 1790 door Marquis de Lafayette geschonken aan George Washington als de eerste President van de United States of America.

De twee mannen kennen elkaar goed. In 1777 vaart de jonge Franse edelman — hij is nog geen twintig jaren oud — de Atlantische Oceaan over om aan de zijde van de *commander-in-chief*, generaal George Washington, te strijden in de Amerikaanse Revolutie. Washington zal zijn jonge Franse vriend altijd erkentelijk blijven voor zijn grote loyaliteit aan de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd.

Terug in Frankrijk zal Marquis de Lafayette, ondanks het feit dat ook hij net als zijn vriend François de La Rochefoucauld duc de Liancourt, Louis XVI en Marie-Antoinette goedgunstig gezind is, in juli 1789 de zijde van de Franse revolutionairen kiezen, om dezelfde reden dat hij de Amerikaanse Revolutie wilde steunen. Maar met pijn in het hart aanschouwt hij in zijn vaderland hoe door radicalisering en toenemende terreur, er niets meer overblijft van het beleden *Liberté, Egalité, Fraternité*.

Zo blijft zijn blik gericht op zijn oude vriend George Washington die nu de eerste president is geworden van het land dat volgens Lafayette de sleutel in handen heeft tot het herscheppen van een nieuwe wereld. Amerika als het land van de hoop; het begin van een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de mensheid: de tirannie verdreven, democratie en de *constitution* die onvervreembare rechten als ‘*Life, Liberty and the pursuit of Happiness*’ voor elk individu zal beschermen.

Een andere vriend van Lafayette, de Engelsman Thomas Paine, is even hoopvol gestemd over wat Amerika de mensheid zou kunnen bieden. In februari 1776 is het Paine die met zijn pamflet *Common Sense* de Amerikanen oproept om zich onafhankelijk te maken van het Britse koninkrijk want: ‘*We have it in our power to begin the world over again.*’ Wanneer ook in Frankrijk de revolutie is begonnen, publiceert Paine in 1791 zijn *Rights of Man*. Deels is dit boek een kritiek op de opvattingen van zijn voormalige vriend Edmund Burke, die volgens Paine blijkbaar de voorkeur geeft aan het handhaven van een traditie met daarin vastgeroeste despotische principes, boven de immer noodzakelijke strijd om de vrijheid. Tegelijk is dit werk een lofzang op het nu onafhankelijke Amerika met zijn grondwet en een George Washington als president, als het hoopvolle voorbeeld voor de wereld van een land waarin de regeringsmacht niet bepaald wordt door feodale tradities, maar ‘*founded on a moral theory, on a system of universal peace, on the indefeasible hereditary Rights of Man*’.

Amerika als het toonbeeld van *hoop* wordt het wezenskenmerk van de *American Idea* en het Amerikaanse zelfbeeld.

Wanneer Thomas Jefferson, ook een vriend van Lafayette, op 4 maart 1801 wordt ingezworen als de derde president van de Verenigde Staten van Amerika, verkondigt hij in zijn inaugurele rede de Amerikaanse democratie als '*this government, the world's best hope*'. De echo ervan klinkt door in de boodschap van president Abraham Lincoln aan het Amerikaanse Congres op 1 december 1862 waarin ook hij Amerika typeert als '*the last best hope on earth*'.

Dezelfde echo klinkt in de inaugurele rede van president Joseph R. Biden Jr. op 20 januari 2021. Ondanks de '*uncivil wars*' die Amerika teisteren, blijft hij ervan overtuigd dat '*together we shall write an American story of hope, not fear. Of unity, not division. Of light, not of darkness. A story of decency and dignity love and healing, greatness and goodness*'.

Dat president Biden hier oprecht van overtuigd is, blijkt onder andere uit het feit dat hij de volgende versregels uit *The Cure at Troy* van de Ierse dichter Seamus Heaney tot zijn levensmotto heeft gemaakt:

*History says, Don't hope
On this side of the grave.
But then, once in a lifetime
The longed-for tidal wave
Of justice can rise up,
And hope and history rhyme.*

11

Een feit is dat voor talloos veel mensen van over de hele wereld die tirannie, vervolging, oorlog, armoede of honger wilden ontvluchten, de *American Idea*, gesymboliseerd door het *Statue of Liberty* aan de poort van de Nieuwe Wereld, inderdaad een baken van hoop was voor een nieuw, beter leven. En het is in hoge mate aan president Franklin D. Roosevelt te danken dat niet alleen Hitler en het nazisme werden overwonnen, maar ook dat het Europese kolonialisme tot de verleden tijd werd verklaard, en als het begin van een meer rechtvaardige wereldorde de Verenigde Naties werden opgericht. Amerika is in de wereldgeschiedenis dat unieke experiment van een continent waar in principe de hele wereld welkom is en mag geloven in de *American Dream* zolang er maar aan één onvoorwaardelijke eis wordt voldaan: trouw aan de *Constitution and the Rule of Law*.

Een feit is echter ook dat voor miljoenen Amerikanen de *American Idea*, laat staan de *American Dream* nooit heeft bestaan of bestaat. Voor hen is Amerika niet *A Promised Land* maar leven als in een hel.

Dat was al zo voor de oorspronkelijke bewoners van dat continent die hun levensvorm vernietigd zagen worden door de komst van de Europese kolonisten. Dat geldt evenzo voor al de Afrikaanse slaven die vanaf 1619 —

als eerste door slavenhandelaren van de Republiek der Nederlanden — naar Virginia werden gebracht, en voor alle African Americans die tot op de dag van vandaag het slachtoffer zijn van discriminatie en rassenhaat. Het is niet voor niets dat de schrijver James Baldwin in 1985 in een interview met Ken Burns opmerkt: ‘*For Black Americans the Statue of Liberty is simply a bitter joke, meaning nothing to us.*’ Dit alles is niet minder waar voor de almaar groeiende, nu al onafzienbare massa *deplorables* die dakloos, drugsverslaafd, alcoholist, straatarm, depressief of suïcidaal zijn. De schrille tegenstelling tot de hele kleine groep ultra rijken in Amerika is die van een derdewereldland.

Hoe fragiel de Amerikaanse democratie tegenwoordig is, blijkt niet alleen door de populariteit van het ‘*trumpism*’ (een bij de Amerikaanse media geliefd eufemisme om te kunnen maskeren dat het niets anders is dan een Amerikaanse variant van het fascisme), en de beruchte aanval op 6 januari 2021 door een legioen Trump-aanhangers op het Amerikaanse Congres. Het blijkt ook uit de voortgaande *uncivil wars*, de georganiseerde domheid; de verwaarlozing van het onderwijs; het snel groeiende onkruid van complottheorieën; de enorme invloed van de feitenvrije (social) media machine; de teloorgang van een basisvertrouwen in de eigen samenleving; de corrumpering en gebrokenheid van het eigen politieke systeem.

Aan onze zijde van de Atlantische Oceaan is de *Idee Europa* — een kosmopolitisch, humanistisch en moreel wereldbeeld — net zozeer een hersenschim geworden als de *American Idea*. Ook het Avondland heeft de cultivering van de *kwaliteit* van leven ingeruild voor de cultus van de *kwantiteit*, de aanbidding van het Grote Getal. Morele en geestelijke waarden hebben plaats moeten maken voor commerciële belangen en materialistische waarden. De Europese Unie, ooit de beloftevolle hoop van een vreedzame vereniging van naties, is de afgelopen decennia verworpen tot een ziellose, bureaucratische *Economische Unie* met weinig oog voor de noden van de rest van de wereld. Het gif van het fascisme en nationalisme zijn er nooit verdwenen, en het vergiftigt de samenleving opnieuw meer en meer.

De Franse dichter en filosoof Paul Valéry sprak in jaren dertig van de vorige eeuw de hoop uit dat Amerika het ‘betere Europa’ zal zijn. Dat is het nu zeker niet, en de Europese Unie evenmin. Een beschavingsideaal van rechtvaardigheid en respect voor ieders menselijke waardigheid als het fundament dat de mensheid zal verbroederen, zul je noch in het huidige Amerika noch in Europa vinden.

Maar waar wel? Is er één volk, één natie in de wereld dat wel de incarnatie van zo een beschavingsideaal is? Geldt niet voor de hele wereld wat paus Franciscus zo scherp analyseert in zijn in 2020 verschenen encycliciek *Fratelli tutti*. *Over broederlijkheid en sociale vriendschap*: ‘Onze wereld zit verstrikt in een vreemde tegenstrijdigheid: we geloven dat we stabiliteit en vrede kunnen verzekeren door een gevoel van veiligheid, gevoed door een mentaliteit van angst en wantrouwen. [...] In de wereld van vandaag vervaagt het gevoel

uit te maken van één enkele familie en de droom om samen te werken aan gerechtigheid en vrede lijkt wel een achterhaalde utopie. In plaats daarvan heerst een koele, comfortabele onverschilligheid, geboren uit een diepe ontgoocheling, verborgen achter een bedrieglijke illusie: denken dat we almachtig zijn, terwijl we er niet eens in slagen ons te realiseren dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten.’

III

Evenmin realiseren we ons de betekenis van de waarschuwing die Eric Voegelin ons heeft gegeven. De in 1901 in Duitsland geboren Erich Vöglin is een briljant politiek filosoof die in 1938 ternauwernood aan de nazi's weet te ontsnappen en naar Amerika vlucht alwaar hij zijn naam verandert in Eric Voegelin. De rest van zijn leven zal hij wijden aan het doordenken van de oorzaken en de politiek-sociale consequenties van het Europese gnosticisme en nihilisme. In de jaren vijftig publiceert hij als laatste deel in een serie boeken over de geschiedenis van politieke ideeën zijn boek *Crisis and the Apocalypse of Man* waarin hij de volgende waarschuwing geeft: ‘*It is a violent misunderstanding of historical forces to believe that a handful of men can destroy a civilization before it has committed suicide...*’

Kwade krachten vernietigen geen beschaving, ze profiteren er alleen maar van. Een beschavingsideaal sterft door de desinteresse, gebrek aan kennis, van een samenleving die er geen verantwoordelijkheid voor voelt. Tegelijk is het verlangen naar een betere wereld, hopen op een ideale wereld alom aanwezig. Maar dat is in het algemeen de hoop uit de beruchte doos van Pandora waar de Griekse mythologie ons over leert. De bedrieglijke hoop die de illusie levend houdt alsof als door een wonder de kwaden die het menszijn teisteren ooit zullen verdwijnen. Is de hoop die we vestigen op, en de miljardeninvesteringen in de wonderen van de technologie zoals *Artificial Intelligence*, *Artificial General Intelligence*, *Transhumanism* en de *Bitcoin* niet gelijk aan de hoop van de alchemisten in de zestiende en zeventiende eeuw die lood in goud wilden veranderen? En al zouden de hedendaagse alchemisten meer succesvol zijn dan hun voorgangers; een mensheid verenigd in vrijheid, rechtvaardigheid en broederschap zal er zeker niet het resultaat van zijn.

Dan maar hopen op het betere werk van de volgende generatie, de jongeren? Ook dat is een wijdverbreide hoop die onder andere wordt gekoesterd door president Barack Obama. Aan het einde van zijn voorwoord voor zijn memoires *A Promised Land* schrijft hij:

‘Dat ik hoop blijf houden, komt omdat ik geleerd heb mijn hoop op mijn medeburgers te vestigen, vooral die van de jongere generatie, bij wie de overtuiging van de gelijkwaardigheid van alle mensen een tweede natuur lijkt te zijn, en die aandringt op het waarmaken van de principes waarover hun ouders en leraren hun vertelden dat ze waar waren zonder

het zelf misschien ooit helemaal te geloven. Meer dan wie ook, is dit boek voor die jonge mensen — *an invitation to once again remake the world, een uitnodiging om de wereld nog één keer opnieuw te maken*, en door hard te werken, vastberaden te zijn en een heleboel verbeelding te hebben, een Amerika tot stand te brengen dat eindelijk overeenkomt met het beste dat we in ons hebben.’

Aristoteles zou er alle begrip voor hebben dat Obama, en vele anderen met hem, meer verwachten van de jeugd dan van ouderen. ‘Ouderen’, zo schrijft de Griekse wijsgeer in zijn *Rhetorica*, ‘zijn kleinzielig doordat het leven ze vernederd heeft: ze begeren niets gewichtigs of bijzonders, alleen levensnoodzaken. [...] Ze zijn laf, en voor alles bang voordat het er is. [...] Ze houden meer van zichzelf dan juist is, ook dit is een vorm van kleinzieligheid. [...] Ze koesteren weinig hoop, als gevolg van hun ervaringen — de meeste dingen die ons gebeuren zijn immers van gering allooï, want het gros loopt slecht af — maar ook door lafheid.’

De jeugd daarentegen beschrijft hij in hetzelfde boek als: ‘[...] ze zijn goedmoedig doordat ze nog niet veel slechtheid hebben gezien, en lichtgevoelig doordat ze nog niet vaak zijn bedrogen. [...] Ze leven voor het grootste deel in hoop, want hoop heeft betrekking op de toekomst en herinnering op het verleden, en voor de jeugd is de toekomst heel wat en het verleden maar kort; bij het eerste daglicht kun je je immers nog niets herinneren maar alles hopen. Om deze reden zijn ze ook gemakkelijk te misleiden: ze vatten hoop licht op.’

Maar deze hoop die de jeugd wordt toegedicht is niet veel anders dan wat een niet minder grote wijsgeer, Baruch Spinoza, in zijn *Ethica* definieerde als de volgende gemoedstoestand:

‘Hoop is een onstandvastige blijdschap ontstaan uit het idee van iets in de toekomst of in het verleden, waarvan we het gebeuren op enigerwijze betwijfelen.’

Voor zowel Aristoteles als Spinoza is de hoop niets meer dan een emotie die komt, maar met de ervaringen van het leven even gauw weer vergaat. Als dat zo is, waarom zou dan de huidige jonge generatie er wel in slagen ‘*to once again remake the world*’ als ook zij zullen herkennen in wat F. Scott Fitzgerald, auteur van de Amerikaanse klassieker *The Great Gatsby*, al een eeuw geleden aan het einde van zijn verhaal *This Side of Paradise* schrijft:

‘Here was a new generation, shouting the old cries, learning the old creeds, through a revery of love and pride, a new generation dedicated more than the last to the fear of poverty and the worship of success; grown up to find all Gods dead, all wars fought, all faiths in man shaken...’

Het is 1943, het is oorlog. Gabriel Marcel, in zijn jonge jaren een toneel-schrijver maar door de steeds grotere confrontatie met een gebroken wereld filosoof geworden, tracht in Parijs te doorgronden wie de mens is, en wat hoop is. In zijn beschouwing *Homo Viator*, de mens als reiziger op aarde, is een van zijn gewonnen inzichten:

‘Het is hoog tijd op alle gebieden een opruimingsarbeid te ondernemen welke ons in staat stelt de verloren bronnen te hervinden waarvan een langdurige opdroging de mensen tot een onder-dierlijk bestaan zou veroordelen, een bestaan waarvan onze generatie het droevige voorrecht heeft gehad de apocalyptische voortekenen waar te nemen.’

Deze oproep om na een Tweede Wereldoorlog weer de bronnen te vinden waardoor we weer kunnen leren wat waarachtig mens zijn is en hoe een wereldorde te realiseren die de mensheid kan verenigen, wordt gehoord door Karl Jaspers.

Karl Jaspers is het prototype van een bijna uitgestorven soort: de ware polyhistor. Als arts, psycholoog, historicus en filosoof, beschikt hij over een duizelingwekkende eruditie. En hij heeft levenservaring. Jaspers was een van de weinige hoogleraren in Duitsland die de moed heeft gehad om zich te verzetten tegen het Hitlerregime. Dat Heidegger, ooit zijn vriend, wel de paladijn van de nazi's wilde zijn, zal Jaspers hem niet vergeven. Tijdens de oorlog leven hij en zijn Joodse echtgenote Gertrud Mayer zo teruggetrokken als mogelijk in Duitsland. Beiden hebben altijd cyaankalicapsules bij de hand — voor het geval dat... Ze overleven de oorlog, maar, zo besefte Jaspers al te goed: ‘Wij overleefden door schuldvolle passiviteit, dat wij nog leven is een schuld die we tot onze dood zullen dragen.’

Na de oorlog, in 1948 emigreren zij naar Zwitserland en wordt Jaspers hoogleraar aan dezelfde universiteit waar ooit illustere voorgangers als Jacob Burckhardt en Friedrich Nietzsche doceerden, de universiteit van Bazel. Daar is het dat hij kennis neemt van de oproep van zijn Franse geestverwant, en het doet hem herinneren aan wat Goethe in diens *West-östlicher Divan* leert:

*Wer nicht von dreitausend Jahren
Sich weiß Rechtschaft zu geben,
Bleib im Dunkeln unerfahren,
Mag von Tag zu Tag leben.*

De zoektocht van Jaspers resulteert in 1949 in zijn klassiek geworden werk *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* waarin hij letterlijk drieduizend jaren in de geschiedenis teruggaat. Daar vindt hij verloren bronnen die wonderlijk genoeg een universeel geestelijk erfgoed blijken te zijn!

In een tijdperk van 800 tot 200 vóór onze jaartelling komt in China dankzij het gedachtengoed van onder andere Confucius en Lao Zi een hoge beschaving tot bloei. Maar in diezelfde periode gebeurde dat ook in India dankzij de *Upanishads* van het hindoeïsme en de leer van de Boeddha; in Perzië dankzij het werk van de profeet Zarathoestra; in Palestina door profeten als Elia, Jesaja en Jeremia; en in de Griekse wereld dankzij figuren als Parmenides, Thucydides, Archimedes en Plato.

Jaspers noemt deze bijzondere periode in de geschiedenis van de mensheid ‘*die Achsenzeit*’: door alle culturen heen ontwikkelt zich in de geschiedenis een as van menswording; de mens wordt zich van zichzelf bewust als een moreel wezen en begint de grote, radicale levensvragen te stellen naar de betekenis en bestemming van zijn bestaan. De *homo sapiens* wordt zich bewust van zijn waardigheid en zijn verbondenheid met zijn medemensen. In het besef dat onze beperkingen, duistere driften en eindigheid, de menselijke staat eigen zijn, zullen wij altijd weer op zoek gaan naar een verlossing van ons menselijk tekort...

Aan deze *Achsenzeit* komt een einde zodra er grote staten en keizerrijken ontstaan waarmee politieke macht en een slaven-economie de samenlevingen gaan domineren. Onze tijd, weet Jaspers, is het tijdperk geworden van wetenschap en techniek. Nu zal geen zinnig mens willen ontkennen wat de mensheid voor haar welzijn allemaal wel niet te danken heeft aan het zegenrijke werk van wetenschap en technologie. Maar tegelijkertijd kunnen volgens Jaspers ook de volgende feiten niet ontkend worden.

Door de dominantie van techniek is in het algemeen de menselijke geest gereduceerd tot het vermogen om feiten (nu data) te kennen en vooral zo *nuttig* mogelijk te zijn. Afgesneden van de grote religieuze en filosofische tradities is de samenleving het daarmee verbonden waardebesef kwijtgeraakt, weten we niet of nauwelijks nog de eigenlijke betekenis van veel morele en geestelijke waarden. De dominantie van de techniek en de wetenschap heeft zo ook de deur naar het nihilisme geopend. Daarbij komt dat er alom geestelijke armoede en een grote onwetendheid heerst. Zelf denken is vervangen door of het blindelings volgen van een ideologie (die per definitie meent de waarheid in pacht te hebben), of het je uitleveren aan simplificaties door het navolgen van slogans, propaganda of pseudowetenschappelijke kennis. De ‘deskundigen’ in de wetenschap weten vaak niet meer dan waar ze ‘deskundig’ in zijn, en cultiveren zo hun eigen domheid.

Bij dit alles komt dat met (wanneer Jaspers dit schrijft) de recente ervaring van een Tweede Wereldoorlog, er zich een afgrond heeft geopend. Blijkbaar is het menselijk wezen ook in staat om op een industriële wijze met gebruikmaking van de beste beschikbare technologie een heel volk uit te roeien, of met één enkele bom een hele stad te vernietigen. Op de meest gruwelijke wijze is nu gebleken hoe snel en eenvoudig ieder mens zich kan ontpoppen tot een wrede en gewetenloos onmens. (Een eeuw voordat deze

afgrond zich opende is het Alexander Herzen die welhaast profetisch in *Van een andere oever* de provocerende vraag stelt: ‘Wilt u mij eens uitleggen waarom het belachelijk is aan God te geloven, maar niet belachelijk aan de mensheid te geloven; waarom het dom is te geloven in een rijk der hemelen, maar verstandig is te geloven in een aards utopia?’)

De psycholoog Jaspers observeert tevens dat ofschoon er een obsessie bestaat met het vinden van *geluk*, de wereld in de greep is van *angst*, een diepe in alle facetten van het leven ingrijpende angst. Maar juist dat biedt volgens de kenner van de menselijke ziel juist *hoop*. Mensen die onverschillig zijn, maken zich geen zorgen en zullen passief blijven; maar wie angst kent, maakt zich wel zorgen en zal op zoek gaan naar verandering, verbetering, zal hopen...

Alle grote sociaal-politieke vragen en problemen zijn wereldproblemen geworden, want raken uiteindelijk ons allemaal. ‘*Never send to know for whom the bell tolls. It tolls for thee*’, wist John Donne. De conclusie van Jaspers is dan ook dat we als mensheid, met elkaar, erin moeten slagen om de wereld leefbaar en de wereldorde rechtvaardig te laten zijn. Eén enkel volk of groep volstaat niet.

Dus wat te doen? De wetenschap, de Kerk en het humanisme zijn volgens Jaspers alle drie onmisbare machten geweest om het ware menszijn weer te kennen en een beschaving tot bloei te laten komen. Doch alle drie zijn in diskrediet geraakt. De wetenschap heeft zijn beperkingen niet willen kennen als het gaat om wat waarheid is, wat waarde en betekenis heeft, en is al te gemakkelijk een willoos instrument gebleken in handen van duivelse krachten. De Kerk is meer geïnteresseerd geraakt in het uitventen van dogma’s dan het voorleven en levend houden van geloof, en zij is haar Bijbelse wortels kwijt. Het humanisme is een abstracte, levensvreemde boekenwijsheid geworden.

Eppure. En toch! Met al zijn levenservaring en historische kennis is er volgens deze filosoof en mensenkenner geen reden tot wanhoop. Een *revolutie van de hoop* is niet alleen nodig maar ook mogelijk.

v

Waarin onderscheidt een ‘revolutie van de hoop’ zich van al die andere revoluties die we kennen, en die allemaal op een of andere wijze onze wereld veranderen: een wetenschappelijke revolutie; een digitale; een medische; een artistieke; een revolutie in de mode...? Het antwoord vinden we bij Barack Obama en de hoop die hij koestert ten aanzien van de jonge generatie: ‘*to once again remake the world...*’. De wereld nog één keer nieuw maken, onze wereld een nieuwe wereld te laten zijn waar omwille van het lot van alle mensen, rechtvaardigheid en vrijheid een thuis hebben: dat is de ultieme revolutie die alle andere revoluties overstijgt.

De revolutie van de hoop is daarom ook altijd een politieke en morele revolutie omdat de waardigheid van de mensheid in het geding is. De Franse

Revolutie was echter ook een revolutie van de hoop, en de grote revoluties die daarop volgden ook. Als we die geschiedenis niet kennen en niet eerst haar lessen leren, dan zal opnieuw een revolutie van de hoop vooral wanhoop brengen.

Karl Jaspers, zelf getuige van de massahypnose die het land van Goethe en Beethoven onder het mom van een revolutie van de hoop tot een faustiaans pact met de duivel bracht, waarschuwt dan ook dat een revolutie van de hoop primair een revolutie is die ieder voor zichzelf zal moeten bewerkstelligen. Het begint met een eigen verantwoordelijkheid, en het mag nooit een massabeweging zijn.

Wie voor dat levenspad durft te kiezen zal volgens Jaspers iets soortgelijks ervaren als Dante in zijn *Divina Commedia*:

‘We wandelen in de duisternis naar de toekomst, op onze hoede voor de vijanden van de waarheid, in het besef dat we onze eigen onwetendheid niet mogen inruilen voor het gehoorzamen, maar bovenal alert op het komen en zien van betekenisvolle symbolen en diepzinnige gedachten die ons levenspad verlichten.’

Nu loopt het pad, dat ons naar een nog onbekende maar hoopvolle toekomst moet brengen, volgens zowel Karl Jaspers en Gabriel Marcel altijd via het verleden van de ‘verloren bronnen’...

Echter, voordat we de beide filosofen op dat pad volgen, zullen we — de eerste les van de geschiedenis! — ons de vraag moeten stellen of we daar wel heen willen gaan? Is de gang naar het verleden niet een kiezen voor een conservatisme dat geen vernieuwing toelaat? En wat moeten we met het idee van Jaspers dat de enige uitweg uit het aardse tranendal het realiseren is van een nieuwe *Achsenzeit*? Wij leven nu zeventig jaren na de publicatie van zijn boek. Nog steeds, en meer dan Jaspers ooit kon vermoeden, leven wij in het tijdperk van wetenschap en techniek. Waarom zouden we er niet op vertrouwen dat juist wetenschap en techniek ‘*once again remake the world*’? Maar wat voor een wereld zal dat zijn? En wat voor een mensen zullen wij in zo een door wetenschap en technologie gemaakte wereld zijn? Wat is het wezen van ons menszijn? Lang geleden, in één van die verloren bronnen, was het antwoord van Socrates: ‘*De ziel!*’ Dat is het wezen van de mens.’

Als dat zo zou zijn, dan moeten we van wetenschap en technologie niet te veel verwachten, want de zorg om de menselijke ziel valt buiten hun domein. Maar als de mens inderdaad geheel maakbaar is, en in zijn gedrag door algoritmes gestuurd kan worden, dan kunnen we de toekomst van deze wereld geheel aan de wetenschap en de technologie overlaten — en is het verschil tussen mens en robot opgeheven. Zolang wij als bewoners van de aarde de *homo sapiens* zijn, zullen wetenschap en technologie altijd een belangrijk middel maar nooit het doel van het menselijk bestaan kunnen bepalen.

Dan toch maar de tocht naar de verloren bronnen? Maar ook die weg is niet zonder hindernissen. Want vervolgens doemt een vraag op die Jaspers gelukkig ook al stelt: we zullen eerst moeten bepalen welke bronnen niets anders vertegenwoordigen dan een nostalgie naar een nu dood verleden, en welke bronnen nog steeds levenskrachtig zijn? En hoe kunnen we dat weten?

Maar goed, laten we ons zo een dapper individu voorstellen dat zich niet langer wil conformeren aan de wereld zoals die nu is en, met alle onzekerheid, in het duister naar die onbekende maar hoopvolle toekomst wil wandelen, het pad volgend dat naar die verloren bronnen leidt waar zij wijsheid en waarheid hoopt te vinden die haar levenspad verlichten.

Wanneer haar wandeling er een is binnen de Europese cultuurgeschiedenis, zal zij zeker stuiten op Joodse bronnen en aldaar kennis maken met de idee van *tikkun olam* — de reparatie of zelfs herschepping van de gebroken wereld. Het is een hoopvol idee omdat ieder door zijn eigen handelen een bijdrage kan leveren aan het herstel van onze wereld. Wanneer de jonge vrouw verder het pad bewandelt zal zij al gauw christelijke bronnen vinden met een geheel ander begrip van hoop dan de pessimistische (want illusoire) hoop in de Griekse mythologie, of de emotionele, altijd onstandvastige hoop van Spinoza. De door haar gevonden Bijbelse hoop is geen emotie maar een *deugd*, een vorm van wijsheid en blijvende *kracht* gedragen door een eindeloos *vertrouwen* in een godsbesef: ‘De hoop is het veilige anker van onze ziel’ (Heb. 6:19) kan ze lezen. Mooi! Het kan dus. Onze eenzame reizigster weet nu dat het wel kan, de wereld herscheppen. Een revolutie die hoop brengt is mogelijk. En niet veel later zal ze bij Immanuel Kant leren dat ‘waarop wij mogen hopen’ niets anders is dan dat deze hoop de basis is van, en het vertrouwen op, het menselijk vermogen om de wereld nieuw te maken!

Maar dan doemen wederom weer tal van andere vragen op. Is het realistisch om te verwachten dat in een seculiere samenleving een moreel kompas weer in religies kan worden gezocht? Maar als God toch niet bestaat, wat blijft er dan over van die standvastige hoop? Wat kan dan nu nog een eindeloos vertrouwen schenken in ons bestaan zo vol onzekerheden en bedrog? Bovendien, wijzen andere oude bronnen niet juist op de Rede als de enige maat voor ons handelen? Is dat niet wat een Socrates, Cicero, Voltaire en Condorcet ons hebben willen leren? Zeker, maar heeft de geschiedenis van de Franse Revolutie en alles wat daarop volgde niet uitgewezen dat ook het enkel vertrouwen op de Rede niet zonder gevaren is? Dan toch ook maar ruimte voor geloof? En zo ja, hoe dan en wat voor een geloof?

Immanuel Kant, en Beethoven met hem, konden nog een lofzang zingen op: ‘Twee dingen vervullen de geest met steeds nieuwe en toenemende bewondering, hoe vaker en langduriger het denken zich ermee bezighoudt: *de sterrenhemel boven mij* en *de morele wet in mij*.’ Dat is het wat ons tot moreel handelende mensen maakt. Echter, die sterren blijken lichtgevend plasma vol van waterstof en helium waardoor er kernfusies plaatsvinden die energie

en licht produceren; en de ‘morele wet in mij’ heeft concurrentie gekregen van de ‘*rule of law*’ en de kritische geest van het relativisme.

Wat kan ons dan nu nog een moreel kompas bieden voor ons streven naar het *tikkum olam*, de herschepping van de wereld? De geschiedenis en de filosofie leren dat er nooit een harmonieuze samenleving kan bestaan zonder rechtvaardigheid. Maar hoe weten we wat rechtvaardigheid is? Door het Recht en wetten? Wetten, dat wist Antigone al, kunnen deze morele waarde niet bevatten. Jules Michelet was er heilig van overtuigd dat het *instinct van het volk* precies zou weten wat rechtvaardigheid is. Helaas is al te vaak gebleken dat het tegendeel waar is. En als rechtvaardigheid ook maar een relatief begrip is, dan zullen we het nooit echt kunnen weten.

De wetenschap kan het ons niet vertellen, daar had Michelet zeker gelijk in. Herzen daarentegen was er weer diep van overtuigd dat juist de wetenschap ons op het spoor kan brengen van een goede maatschappij! Zo ja, hoe dan?

En wat vermogen de Muzen? Wat kan de kunst, wat kan de kunstenaar ons schenken? En als we dan toch willen ronddwalen bij de verloren bronnen, kunnen de klassieken ons wellicht verder helpen?

Maar hoe komen we eigenlijk bij dat culturele erfgoed? Traditie en educatie zouden vroeger het pad zijn dat ons naar die bronnen leiden. Maar de traditie wordt nog maar sporadisch doorgegeven en educatie heeft in ons tijdperk een geheel andere maatschappelijke functie gekregen. Een consequentie daarvan is wel dat universiteiten van tegenwoordig ook niet meer beogen om geestelijke vorming te bieden. Nu wisten de Grieken al dat alleen dankzij *paideia* (de generatie van Goethe zou het *Bildung* noemen) de mensheid, dat kromme hout dat nooit recht wil worden, toch kan leren om de rechte weg te volgen.

Hoe kunnen educatie en cultuur ontsnappen aan de ijzeren greep van de geldheerschappij en de techno-democratie? Wat voor een nieuwe *counterculture* is daarvoor nodig? Is dat de huidige *woke* en *critical culture theory* of zal het iets anders moeten zijn? Herzen leerde dat we eerst onszelf moeten bevrijden voordat we anderen kunnen bevrijden. Maar wat is vrijheid? Wanneer ben je vrij en hoe kun je je zelf bevrijden?

Wat zal dit alles betekenen voor de politiek en de democratische sociale orde? In zijn toneelstuk *Wallensteins Tod* (1798) maakte Friedrich Schiller zich al boos over de politiek van het ‘*ewig Gestrige / Was immer war und immer wiederkehr*’. De politiek van *gisteren*, het sleetse herhalen van lege formules; dat tekent welhaast alle niet-extremistische partijen en politici. Niet alleen is dat een mede een verklaring voor de populariteit van extreme antidemocratische politieke krachten, het bevestigt ook wat Gaetano Mosca in zijn *Elementi di Scienza Politica* al in 1896 aantoonde, en wel dat de politieke klasse altijd een afspiegeling is van de maatschappij zoals die is, en als zodanig deze politici de laatsten zijn die echt een fundamentele maatschappelijke verandering nastreven. Zou dat wel gebeuren, dan verliezen zij direct hun macht.

Zo lijkt onze westerse democratie gevangen tussen een politiek die niet in staat is de democratische geest weer leven in te blazen en een politiek die de democratische geest juist wil vernietigen. Wie en wat kan de democratische geest wel weer leven in blazen en de politiek een deel te laten zijn van de revolutie van de geest?

Voor Thomas Mann, een ware Europeaan die in het Amerika van de door hem bewonderde president Franklin D. Roosevelt uit overtuiging, samen met onder andere zijn vriend Albert Einstein, in 1944 ook Amerikaans staatsburger werd, was er geen fundamenteel verschil tussen de *Idee Europa* en *The American Idea*. Beide ideeën zijn voor hem: 'Een expressie van een humanistische traditie waarin juist de waardigheid, de grootheid van de mens wordt gecultiveerd door kunst en wetenschap, de passie voor waarheid, het scheppen van schoonheid én de idee van rechtvaardigheid. Dat is ook wat een ware democratie zal cultiveren, want democratie is in de traditie van het humanisme de staatsvorm die mensen wil verheffen, wil laten denken (*sapere aude!*) en vrij zal laten zijn. Daarom is het doel van democratie: onderwijs, geestelijke vorming, adel van de geest...'

Waarom is dat beschavingsideaal dat vorm kreeg in de Idee Europa en de *American Idea* verloren gegaan, en wat is er nodig om deze ideeën weer een wedergeboorte te geven? En wat zou het Westen nu van andere culturen kunnen leren als de revolutie van de hoop tot een renaissance van de *Achsenzeit* moet leiden?

The Sacrifice was in 1986 de laatste film van de Russische filmmaker Andrei Tarkovski. Het is zijn artistieke testament, niet lang na voltooiing sterft hij aan kanker. De film is het aangrijpende verhaal van een man die met de dreiging van een nucleaire holocaust alles wil offeren wat hem dierbaar is, als God deze wereld maar wil redden... Wanneer de dreiging voorbij is, klinkt het *Erbarme Dich* uit de *Matthäus Passion* van Bach en op de aftiteling van de film staat: 'Deze film is opgedragen aan mijn zoon Androesja. Met hoop en vertroosting.'

In het aangezicht van een klimatologische catastrofe en een nog steeds dreigende nucleaire holocaust; met nog steeds zoveel oorlog, honger en armoede in de wereld en meer dan vijfentwintig miljoen mensen die daarvoor op de vlucht zijn, zijn wij bereid iets op te offeren?

Het mag duidelijk zijn dat een apocalyptische ondergang van de mensheid, die heden ten dage helemaal niet ondenkbaar is, uiteindelijk alleen voorkomen kan worden door de idee van de eenheid van de mensheid, de broederschap of zusterschap te herstellen en zo de wereld te herscheppen. Dat kan nooit zonder die revolutie van de hoop. Laat het de eeuwige revolutie zijn, want het probleem van de mens, dat kromme hout dat wij van nature zijn, zal ook nooit verdwijnen...

Rob Riemen
Oprichter-directeur Nexus Instituut
Februari 2021

Sprekers

SVETLANA TICHANOVSKAJA (Belarus, 1982) is de oppositieleider en de door het volk gekozen president van Belarus. Ze werd opgeleid als lerares Duits en Engels, en was daarna vertaler Engels. Toen haar echtgenoot Sergei Tichanovski, criticus van president Loekasjenko, zich in 2020 kandideerde voor de presidentsverkiezingen maar werd geweigerd door de kiescommissie, besloot Tichanovskaja zich in zijn plaats te kandideren. Loekasjenko claimde de verkiezingsoverwinning, Tichanovski werd gearresteerd en gevangengezet, en Tichanovskaja moest het land ontvluchten. Na de verkiezingen braken er grootschalige straatprotesten uit die wekenlang aanhielden. Vanuit het buitenland blijft Tichanovskaja het autoritaire regime van Loekasjenko bestrijden, ten gunste van democratische hervormingen, het vrijlaten van politieke gevangenen en het verbreken van de unietaat met Rusland. Haar moed wordt internationaal erkend; zo schaarden de BBC en Bloomberg haar onder de meest invloedrijke politici van 2020 en is ze genomineerd voor de Nobelprijs voor de Vrede van 2021.

GIUSEPPE CONTE (Italië, 1964) was premier van Italië tussen juni 2018 en februari 2021 en is momenteel voorzitter van de Italiaanse politieke partij de Vijfsternenbeweging. Conte combineert politiek realisme en sociaal activisme, en heeft revolutionaire plannen voor het verwezenlijken van meer directe democratie om zo maatschappelijke misstanden aan te pakken. Conte studeerde rechten aan de Universiteit Sapienza Rome, Yale Law School en het International Culture Institute in Wenen, en deed onderzoek aan Yale en New York University. Conte schreef meerdere gezaghebbende juridische boeken en is hoogleraar Privaatrecht aan de universiteit van Florence en aan de LUIS Università Guido Carli in Rome.

BARONES MINOUCHE SHAFIK (Egypte, 1962) is top-econoom, een van invloedrijkste denkers in de financiële wereld en directeur van de prestigieuze London School of Economics. Na haar studie politiek en economie aan de universiteit van Massachusetts-Amherst, London School of Economics en Oxford, werd Shafik de jongste vicepresident van de Wereldbank. Tussen 2008 en 2017 bekleedde Shafik hoge functies bij het Internationaal Monetair Fonds, en van 2014 tot 2017 was ze Deputy Governor van de Bank of England. Shafik werd geridderd in 2015 en werd lid van het Britse Hogerhuis in 2020. Onlangs publiceerde ze haar boek *Samen. Een nieuw sociaal contract voor de 21^e eeuw (What We Owe Each Other: A New Social Contract for a Better Society)*.

WOLE SOYINKA (Nigeria, 1934) is toneelschrijver, dichter en essayist. In 1986 won Soyinka de Nobelprijs voor de Literatuur en verkreeg in Nederland ook grote bekendheid door de befaamde serie *Van de schoonheid en de troost* van Wim Kayzer. Soyinka was actief in de Nigeriaanse onafhankelijkheidsstrijd en in het verzet tegen autoritaire regeringen in zijn thuisland en elders in Afrika. Wegens zijn strijd voor de vrijheid werd hij in Nigeria twee jaar gevangen gezet, en ondernam hij later een gevaarlijke reis per motorfiets om het land te ontvluchten. Soyinka was hoogleraar in de Literatuur aan de Universiteit van Ife, en werkte aan Harvard, Oxford en Yale. In toneelstukken als *Madmen and Specialists* (1971), *Death and the King's Horseman* (1975) en *The Beatification of Area Boy* (1995) vermengt Soyinka op magistrale wijze westerse invloeden met thema's en toneelvormen die diep geworteld zijn in de tradities en religie van de Yoruba-cultuur. Als dichter is hij buitengewoon kritisch over hoe christendom en islam de Afrikaanse spiritualiteit hebben willen uitbannen. Zijn nieuwste boek is *Chronicles from the Land of the Happiest People on Earth* (2021).

MARY L. TRUMP (Verenigde Staten, 1965) is psychologe en schrijfster. Als nicht van Donald Trump schreef ze het boek *Too Much and Never Enough: How My Family Created the World's Most Dangerous Man* (2020), waarvan binnen een dag meer dan een miljoen exemplaren werden verkocht en dat wordt gezien als een titel die grote invloed had op de Amerikaanse verkiezingen die Trump verloor van Biden. Trump studeerde Engelse literatuur aan Columbia, promoveerde in de klinische psychologie en doceerde ontwikkelingspsychologie, psychopathologie en trauma aan Adelphi University. In haar nieuwe boek, *The Reckoning: Our Nation's Trauma and Finding a Way to Heal* (2021), stelt ze een diagnose van de hedendaagse Amerikaanse politiek en samenleving, op basis van twee 'geboortetrauma's': de genocide van de oorspronkelijke Amerikaanse bevolking en het tot slaaf maken van Afrikanen. Trump betoogt dat er nog altijd geen boetedoening is gedaan voor deze misdaden, dat ze nauwelijks zijn erkend, en dat ze hebben geleid tot het huidige gespannen politieke klimaat van de vs, waarin de toekomst van de liberale democratie op het spel staat.

KEHINDE ANDREWS (Verenigd Koninkrijk, 1983) is de meest eloquente en invloedrijke woordvoerder voor Black Lives Matter in het Verenigd Koninkrijk. Hij werd een autoriteit in het publieke debat over racisme met zijn boek *Resisting Racism: Race, Inequality and the Black Supplementary School Movement* (2013) en de internationale bestseller *Back to Black: Retelling Black Radicalism for the 21st Century* (2018). Zijn meest recente boek is *The New Age of Empire: How Racism and Colonialism Still Rule World* (2021). Andrews is redacteur van de boekenreeks *Blackness in Britain* die bij Bloomsbury verschijnt. Daarnaast levert Andrews geregeld bijdragen aan onder meer *The Guardian*, *The Washington Post* en CNN, en is hij oprichter van de Harambee Organisation of Black Unity. Hij is tevens hoofdredacteur van de website Make it Plain, gericht op het verspreiden van kennis over de zwarte radicale intellectuele traditie. Andrews is hoogleraar Black Studies aan Birmingham City University.

PATRICK J. DENEEN (Verenigde Staten, 1964) is een internationaal gerenommeerd politiek denker en hoogleraar Politieke Wetenschappen aan de universiteit van Notre Dame. Hij publiceerde over democratie, Amerikaanse politieke filosofie, politieke theologie, religie en Amerikaans liberalisme, en literatuur en politiek. Deneen schreef meerdere boeken, waaronder *Why Liberalism Failed* (2018), dat werd vertaald in vijftien talen. Het boek werd

een veelbesproken titel en heeft nog steeds grote invloed op het denken over liberalisme. President Barack Obama liet zich lovend uit over Deneens boek en schreef dat ‘het de lezer dieper inzicht verschaft in het verlies van gemeenschapszin die velen in het Westen voelen, en de onderkenning van de waarde ervan in liberale democratieën’.

CHARIS VLAVIANÓS (Italië, 1957) is hét voorbeeld van een Europese denker en humanist, en dichter, historicus en vertaler. Hij promoveerde aan Oxford met een politieke geschiedenis van Griekenland tussen 1941 en 1949. Vlavianós werd internationaal bekend met *Hitlers geheime dagboek*, een fictieve maar op feiten gebaseerde reconstructie van Hitlers gevangenschap in 1923-4 na de mislukte Bierkellerputsch, dat hij schreef na de opkomst van neonazistische Gouden

Dageraad-partij in Griekenland. Vlavianós publiceerde dertien poëziebundels en won meerdere prijzen met zijn *Self-Portrait of White* (2018). Ook vertaalde hij gedichten van onder meer Walt Whitman, T.S. Eliot, Anne Carson, Fernando Pessoa, Louise Glück en William Blake. Vlavianós is hoogleraar Geschiedenis en Politiek aan het American College of Greece, redacteur van het tijdschrift *Poetics* en poëziedirecteur voor Patakis Publications.

SENATOR JEFF FLAKE (Verenigde Staten, 1962) is een Amerikaanse Republikeinse politicus en auteur. Flake was van 2001 tot 2013 lid van het Huis van Afgevaardigden van de Verenigde Staten namens Arizona. Daarna was hij van 2013 tot 2019 senator en voorzitter van de senaatscommissie voor privacy, technologie en recht. Flake was directeur van de Foundation for Democracy in Namibië toen dat land onafhankelijk werd. In 2018 hield Flake in de senaat de belangrijke toespraak 'Truth and Democracy' die live werd uitgezonden op CNN, MSNBC en FOX. Flake was de eerste moedige Republikeinse senator die waarschuwde voor het gevaar dat de politiek van Trump betekende voor de Amerikaanse democratie. Hij was geregeld te gast bij politieke tv-programma's van NBC, ABC, CBS en CNN. In 2017 publiceerde hij *Conscience of a Conservative: A Rejection of Destructive Politics and a Return to Principle*, dat een bestseller werd. Flake was fellow aan het Institute of Politics aan Harvard, waarvan hij nu in de bestuursraad zit. In 2021 nomineerde president Joe Biden hem als Amerikaans ambassadeur in Turkije.

ANTONIO SPADARO, S.J. (Italië, 1966) is een Italiaanse Jezuïet, journalist en schrijver, maar bovenal vertrouweling en een van de voornaamste adviseurs van paus Franciscus. In 1988 deed hij zijn intrede bij de Sociëteit van Jezus en in 1998 raakte hij betrokken bij het tweewekelijkse jezuïtische tijdschrift *La Civiltà Cattolica*, waarvan hij sinds 2011 hoofdredacteur is. In 2014 publiceerde hij zijn invloedrijke boek *Cybertheology*, waarin hij ingaat op de invloed van de digitale revolutie en het internet op onze kijk op leven en geloof, en klassieke theologische begrippen als de openbaring, gratie, liturgie en sacramenten. Spadaro is lid van de Pauselijke Raad voor de Cultuur en lid van de Pauselijke Academie voor Kunst en Literatuur. In 2013 nam hij het eerste interview van paus Franciscus af, dat wereldwijd in verschillende vertalingen verscheen.

PATTI SMITH (Verenigde Staten, 1946) is een waar Amerikaans cultuuricoon. Als wereldberoemd zangeres, performer, dichter, schrijfster en beeldend kunstenaar toont ze de kracht van verbeelding en heeft ze als geen ander de gave om over kunst, religie en politiek te spreken. In 1974 begon Smith op te treden met gitarist Lenny Kaye, met wie ze nog steeds de kern van de band The Patti Smith Group vormt. Haar debuutalbum *Horses* (1975) wordt gezien als

een van de invloedrijkste albums in de geschiedenis van de rockmuziek. Haar briljante memoires over haar jeugd in New York en haar vriendschap met Robert Mapplethorpe, *Just Kids* (2010), geldt als een klassieker. Haar meest recente boeken zijn *Devotion* (2018) en *Year of the Monkey* (2020). Ook online is zij een gids door de wereld van kunst en politiek voor miljoenen volgers, met wie ze via Instagram en Substack haar wijsheid deelt en voor wie ze een stem van hoop is. In 2018 nam ze samen met Lenny Kaye deel aan het Nexus-symposium 'An Education in Counterculture' en het Nexus Instituut publiceerde haar prozagedicht *The New Jerusalem*.

COLOMBE CAHEN-SALVADOR (Frankrijk, 1994) is een jonge politiek activiste en wordt gerekend tot een van de leiders van haar generatie. De afgelopen jaren zette ze zich vol overgave in voor internationale samenwerkingen gericht op het oplossen van wereldwijde problemen. Cahen-Salvador studeerde aan de universiteit van Warwick en aan Duke Law School. Ze is mede-oprichter van Atlas, een progressieve politieke beweging die strijd voor wereld-

wijde verandering door maatschappelijke campagnes, acties bij verkiezingen en rondom thema's als democratie of eerlijke verdeling van vaccins. Atlas heeft inmiddels een achterban van meer dan twintigduizend sympathisanten, verspreid over honderddertig landen. Eerder was Cahen-Salvador een van de oprichters van de pan-Europese politieke partij Volt, die meedeed en zetels won in verschillende Europese verkiezingen.

ANAND PATWARDHAN (India, 1950) is kunstenaar, activist en een revolutionaire geest. Als student in de VS nam Patwardhan deel aan de protesten tegen de Vietnamoorlog en de protestdemonstraties onder leiding van vakbondsleider César Chávez. Terug in India bleef Patwardhan voor burgerrechten strijden, door zijn artistieke gaven in te zetten voor het maken van documentaires waarin hij misstanden en sociale ongelijkheid aan de kaart stelde.

Vanwege de controversiële onderwerpen die hij aansneed — de opkomst van religieus fundamentalisme, sektarisme en het kastestelsel in India, radicaal nationalisme en vervuilende industrie —, poogde de Indiaase overheid zijn films te censureren en van tv te weren. Patwardhan vocht de censuur aan en won de rechtszaken die daarover werden gevoerd. Zijn films, waaronder *In the Name of God* (1992), *Father, Son, and Holy War* (1995), *War and Peace* (2002) en *Reason* (2018), werden meermaals bekroond; zo won Patwardhan in 2018 met *Reason* de prijs voor beste documentaire van het IDFA.

NADIA HARHASH (Jeruzalem, 1971) is een Palestijnse advocate, mensenrechtenactiviste en schrijfster. Ze staat bekend om haar diepteanalyses van het Palestijns-Israëliëse conflict en het verslaan van belangrijke onderwerpen in de Palestijnse samenleving. Harhash is columnist van *Raj Al-Youm*. Ze is auteur van de autobiografische roman *In the Shadows of Men* (2016), de diepgravende studie *Growth and Development of Palestinian Women Movement during the Mandate Period* (2018) en *On the Path of Mariam* (2019). Haar recentste boek is *Nietzsche in Jerusalem: A Diary of a Dog* (2021). Harhash is momenteel senior programmamanager bij HEKS/EPER, een ngo die zich inzet voor humanitaire zorg in onder meer Gaza. Daarnaast speelt Harhash een belangrijke rol in de democratische hervorming van de Palestijnse Autoriteit.

ROBERT COOPER (Verenigd Koninkrijk, 1947) is als Europees topdiplomaat betrokken geweest bij de bemiddeling in tal van geopolitieke conflicten. Hij was jarenlang de belangrijkste adviseur van Tony Blair voor buitenlandbeleid en speciaal Brits gezant in Afghanistan. Van 2002 tot 2007 was hij directeur-generaal voor buitenlandse en politiek-militaire zaken op het secretariaat-generaal van de Raad van Ministers van de EU. Daarna was hij

betrokken bij de oprichting van de European External Action Service, de diplomatieke dienst van de EU, en was hij adviseur van Catherine Ashton, Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie. Zijn concept van de zogenaamde 'failed states', zoals beschreven in *The Post-Modern State* (2002) en *The Breaking of Nations* (2003), is van grote politieke invloed gebleken. Zijn meest recente boek is *The Ambassadors: Thinking about Diplomacy from Machiavelli to Modern Times* (2021).

LEON WIESELTIER (Verenigde Staten, 1952) is een Amerikaans-Joodse denker en is oprichter en hoofdredacteur van *Liberties*, een tijdschrift over cultuur en politiek. Hij studeerde aan Columbia, Oxford en Harvard, waar hij ook fellow was. Van 1983 tot 2014 was Wieseltier de belangrijkste literatuurredacteur van *The New Republic*. Hij publiceerde *Against Identity* (1996) en *Kaddisj* (1998), dat in vele talen werd vertaald en uitgroeide tot een klassieker

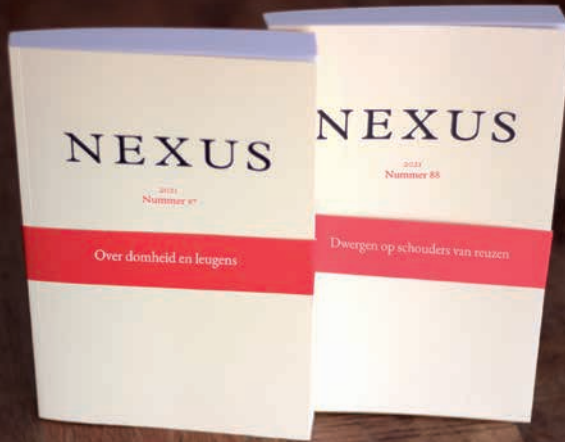
over liefde, dood en de zoektocht naar wijsheid. De essays die hij schreef over cultuur, religie en geschiedenis verschenen in verschillende internationale tijdschriften. Daarnaast maakte Wieseltier vele Engelse vertalingen van Hebreeuwse poëzie. In 2013 won hij de prestigieuze Dan David Prize voor zijn verdiensten in de geesteswetenschappen. Sinds 2001 draagt Wieseltier geregeld bij aan de publicaties en activiteiten van het Nexus Instituut.

LENNY KAYE (Verenigde Staten, 1946) is gitarist, componist en schrijver. Als jonge zanger en gitarist toerde en speelde hij met verschillende bands en werkte hij als journalist voor Amerikaanse muziekbladen. Begin jaren zeventig ontmoette hij Patti Smith in de platenzaak in New York waar hij werkte. Kaye maakte maar liefst elf albums met The Patti Smith Group, van het iconische *Horses* uit 1975 tot *Banga* in 2012. Daarnaast werkte hij samen met vele andere prominente musici en artiesten, waaronder Suzanne Vega, R.E.M., Allen Ginsberg en Pussy Riot. In 2018 nam Kaye deel aan het Nexus-symposium 'An Education in Counterculture'. Begin 2022 publiceert Kaye *Lightning Striking*, over de geschiedenis van de rock-'n-roll, dat al verkrijgbaar zal zijn op de Nexus-conferentie.

1991 – 2021

Jubileumuitgaves *Nexus* 87 en 88

Beschermers van Nexus

Met bijzondere dank aan onze Beschermers
Pepijn Blom — Herjan Coelingh Bennink & Marijke de Boer
Liesbeth Cremers — Arnold Croiset van Uchelen
Karl Guha — Tex Gunning — Victor Halberstadt
Dolf & Liesbeth Huijgers — Erik van der Kooij — Van der Linden Fonds
Onno Ruding — Philip Smits & Angeliqne Dolle
Jasper van Veghel & Miranda Keeler — Pieter Vereertbrugghen
en de Beschermers die liever anoniem blijven.

Aanmeldkaart

*Wij ontvangen uw aanmelding bij voorkeur via de website www.nexus-instituut.nl.
Mocht u niet in de gelegenheid zijn uw bestelling online te plaatsen,
vult u dan deze aanmeldkaart volledig en aan beide zijden in.*

Ja, ik kom naar de Nexus-conferentie op zaterdag 20 november 2021 en bestel:

☐ kaart(en) voor het standaardtarief	€ 95,00
☐ kaart(en) als lid (max. 4)	€ 60,00
☐ kaart(en) als jongere (t/m 30 jaar)	€ 40,00
☐ 1 kaart als Connect-lid (t/m 35 jaar)	€ 25,00
☐ kaart(en) als Amicus van het Nexus Instituut (max. 2)	gratis
☐ kaart(en) als Patronus of Maecenas van het Nexus Instituut (max. 4)	gratis

Een lunch wordt u door het Nexus Instituut aangeboden.

Ja, ik word lid van het Nexus Instituut, ontvang het tijdschrift *Nexus* en profiteer van de aantrekkelijke korting op de entreprijs van de Nexus-conferentie 2021.

☐ Lidmaatschap Nexus Instituut 2021	€ 70,00
☐ Tweejarig lidmaatschap Nexus Instituut 2021-2022	€ 130,00
☐ Driejarig lidmaatschap Nexus Instituut 2021-2023	€ 190,00
☐ Connect-lidmaatschap 2021 (t/m 35 jaar)	€ 50,00

-
- Ja, ik bestel graag een exemplaar van *Nexus* 89, met de bijdragen van de sprekers op de Nexus-conferentie 'The Revolution of Hope' (te verschijnen voorjaar 2022)* à €25,- en €5,- verzendkosten.

**Als u in 2022 lid bent van het Nexus Instituut, ontvangt u dit nummer van het tijdschrift als onderdeel van uw lidmaatschap.*

MIJN GEGEVENS (tevens factuuradres)

Naam _____ M/V

Adres _____

Postcode en woonplaats _____

Telefoon _____

E-mail _____

Geboortedatum _____

Ik betaal door middel van:

Een machtiging tot incasso

IBAN

Een factuur (plus € 1,50 aan administratiekosten)

Handtekening voor akkoord _____

Datum _____

IN EEN ENVELOP MET POSTZEGEL OPSTUREN NAAR

NEXUS INSTITUUT

Kollenbergweg 1

1101 AT Amsterdam

